

## Μνήμων

Τόμ. 33 (2014)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

## ΜΝΗΜΩΝ



## ΜΕΛΕΤΕΣ

ΦΩΤΙΝΗ ΧΑΙΡΕΤΗ, Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στο Ιερόδικείο του Χάν-δακα. Ειδήσεις για τον ναχιγέ Μαλεβιζίου (1669-1689) ● ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Οι περιπέτειες του Κωνσταντή Καλαμάτα και άλλων ελλήνων κουρσάρων του Αιγαίου στην υπηρεσία της Βρετανίας (1756-1763) ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Ένας Έλληνας στο Παρίσι επιδοκιμάζει τη 18η Μαρμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη ● ΞΕΝΙΑ ΜΑΡΙΝΟΥ, Αυτός που δεν ήταν εκεί. Σημειώσεις για τον Louis Auguste Blanqui στο Παρίσι του 1870-1871 ● ΚΩΣΤΑΣ ΡΑΪΤΗΣ, Έμποροι στην Αυστρία του «μακρού» 19ου αιώνα ● ΛΑΒΕΝΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, Πού να βρίσκεται κρυμμένα – το κοινό; Αναγνώσεις στην εικαστική του Μεσοπολέμου. Τυμφορστό, Η μικρούλα, 1923 ● ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ν. ΤΕΝΕΚΕΤΖΗΣ, Τέχνη και πολιτική στον Ψυχρό Πόλεμο. Ο διεθνής διαγωνισμός γλυπτικής για το Μνημείο του Αγνώστου Πολιτικού Κρατούμένου ● ΔΕΘΝΙΔΑΣ ΚΑΛΑΜΒΡΕΤΑΚΗΣ, Το ελληνικό δικτατορικό καθεστώς στη συγκυρία του μεσανατολικού πολέμου του 1973

## ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΟ ΑΡΘΡΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΤΑΘΗΣ, Ανακνώνοντας τη ματιά μας για το Εικοσιένα με αφορμή τον Μακρογύμνη του Νίκου Θεοτοκά

## ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Αλέξανδρος Ναυπλιώτης, Βίκυ Πάτσιου, Τάκης Καριάλης, Γιαρος Μαντούβαλος, Ειρήνη Ριζάκη, Αλεξάνδρα Σφοίνη, Ολγα Κατσαρδής-Hering, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Μάρια Βελιώτη-Γεωργιοπούλου, Βασίλης Κρεμμυδάς

33

ΑΘΗΝΑ 2013-2014

## Βιβλιοκρισίες

mnimon mnimon

doi: [10.12681/mnimon.872](https://doi.org/10.12681/mnimon.872)

## Βιβλιογραφική αναφορά:

mnimon, mnimon. (2014). Βιβλιοκρισίες. *Μνήμων*, 33, 257–321. <https://doi.org/10.12681/mnimon.872>

## Βιβλιοκρισίες

**Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης»**, *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία* (επιμέλεια Μανώλης Βασιλάκης), Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2009, 612 σ.

**Σωτήρης Βαλντέν**, *Παράταιροι εταίροι: Ελληνική Δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια (1967-1974)*, Αθήνα, Πόλις, 2009, 794 σ.

*Οι αετοί, το λιοντάρι, το σφυροδρέπανο και ο φοίνικας:  
Οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας αμέσως πριν και κατά τη διάρκεια  
της δικτατορίας των συνταγματαρχών*

Η στρατιωτική δικτατορία που κυβέρνησε την Ελλάδα για επτά χρόνια (1967-1974) άφησε ανεξίτηλο το ίχνος της στην ιστορία της χώρας ως ένα από τα σημαντικότερα επεισόδια του εικοστού αιώνα. Η Επταετία έχει σημαντικότερες προεκτάσεις οι οποίες είναι εμφανείς ακόμη και σήμερα —όχι μόνο σε σχέση με τις προφανείς επιπτώσεις στον τομέα των διεθνών σχέσεων (με κορυφαίο παράδειγμα το Κυπριακό πρόβλημα), αλλά και σε σχέση με τη θεώρηση των Ελλήνων για την πολιτική και την Ιστορία σήμερα. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, αποκτά ιδιαίτερη σημασία η συστηματική διερεύνηση συγκεκριμένων πτυχών της δικτατορίας, και κυρίως των εξωτερικών σχέσεων του καθεστώτος.

Ωστόσο, και παρά το γεγονός ότι έχουν περάσει 40 χρόνια από την πτώση της χούντας, δύσκολα μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως έχουν δοθεί κατηγορηματικές απαντήσεις σχετικά με τον ρόλο των μεγάλων δυνάμεων της εποχής. Η συμμετοχή του ΝΑΤΟ και, σε κάποιο βαθμό, των ΗΠΑ στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου του 1967 εξακολουθεί να καλύπτεται από νέφος σύγχυσης και ο ρόλος ευρωπαϊκών (και όχι μόνον) κυβερνήσεων —υποκινητικός,

ενοχοποιητικός ή ανταγωνιστικός— (τόσο σε όρους διμερών σχέσεων με την Ελλάδα όσο και στο πλαίσιο συλλογικής δράσης), στα γεγονότα που προηγήθηκαν και ακολούθησαν την εγκαθίδρυση της δικτατορίας στην Ελλάδα δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς. Το κενό αυτό στη βιβλιογραφία της εποχής<sup>1</sup> έρχονται να καλύψουν, τουλάχιστον μερικώς, δύο πολυσέλιδες εκδόσεις εξαιρετικού ενδιαφέροντος, η κάθε μία για διαφορετικούς λόγους.

1. Σημαντική εξαίρεση αποτελεί το έργο του ιστορικού Σωτήρη Ριζά, που έχει προσεγγίσει εμβριθώς ζητήματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μέσα από έρευνα σε βρετανικά και αμερικανικά αρχεία. Για περισσότερα, βλ. *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η δικτατορία των συνταγματαρχών και το Κυπριακό ζήτημα, 1967-1974*, Πατάκης, Αθήνα 2002, *Τα Βαλκάνια και η Ελλάδα σε μετάβαση: Από τον Ψυχρό Πόλεμο στην Ύφεση (1960-1974)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2006, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008 και πιο πρόσφατα το κεφάλαιο «Εξωτερική πολιτική και Κυπριακό», στον συλλογικό τόμο *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2010.

Το συλλογικό έργο Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης», *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία* (επιμέλεια Μανώλης Βασιλάκης), που εκδόθηκε το 2009 προέκυψε από το Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο με τον ομώνυμο τίτλο, που διοργάνωσε το «Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης» στην Αθήνα, τον Μάιο του 2008. Πρόκειται για μια συλλογή ανακοινώσεων για την «πιο κρίσιμη για την Ελλάδα μεταπολεμική δεκαετία» (όπως παρατήρησε ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης στην εναρκτήρια ομιλία του), τις οποίες παρουσίασαν 23 καθηγητές και ερευνητές της Σύγχρονης Ιστορίας και των Πολιτικών Επιστημών, προερχόμενοι από πανεπιστήμια των ΗΠΑ, της Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ελβετίας, της Δανίας και της Ελλάδας. Το βιβλίο χωρίζεται σε έξι θεματικές ενότητες που πραγματεύονται, κατά σειρά, τον ρόλο των Αμερικανών και του Θρόνου στην πολιτική ζωή, τις σχέσεις της Ελλάδας με το ΝΑΤΟ και την Ευρώπη, την οικονομία, την πολιτική κρίση του 1965, τα κόμματα της Αριστεράς και της Δεξιάς, και τον ρόλο του στρατού στην πολιτική ζωή. Ακολουθεί, τέλος, συζήτηση με τη μορφή της στρογγυλής τράπεζας για το κλείσιμο των εργασιών του Συνεδρίου. Παρά την ομολογουμένως σημαντική συμβολή όλων των ανακοινώσεων για την κατανόηση των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων, αλλά και για την ανάλυση της δυναμικής ανάμεσα στους παράγοντες διαμόρφωσης της πολιτικής ζωής της «σύντομης δεκαετίας» του 1960, σε αυτό το βιβλιοκριτικό άρθρο θα εστιάσω στις μελέτες που αφορούν στις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες, δηλαδή κυρίως στις δύο πρώτες θεματικές ενότητες.

Στην πρώτη ανακοίνωσή του βι-

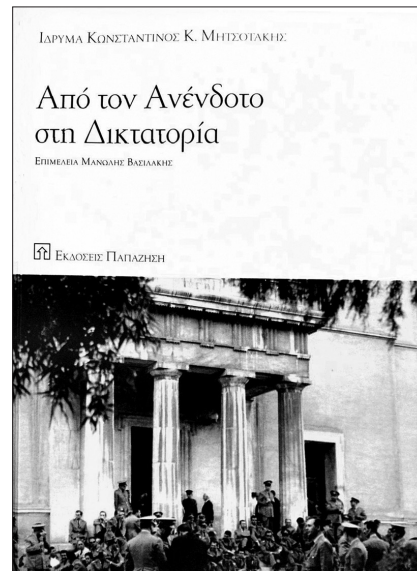
βλίου, ο Ιωάννης Ιατρίδης βαφτίζει τις ΗΠΑ «απρόθυμο ηγεμόνα» και δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό υποστηρίζοντας πως, καίτοι οι πρεσβευτές των ΗΠΑ ασκούσαν τη μεγαλύτερη σε σχέση με τις άλλες χώρες επιρροή στην εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση, η Ουάσιγκτον δεν κατάφερε να κατανοήσει την πραγματικότητα της ταραχώδους κατάστασης που επικρατούσε στην Αθήνα από το 1961 ως και τη στρατιωτική εκτροπή του 1967, το ενδεχόμενο της οποίας υποτιμούσε. Ο συγγραφέας προσφέρει μια ενδελεχή ανασκόπηση των σχέσεων ανάμεσα στην αμερικανική και την ελληνική πρωτεύουσα, χρησιμοποιώντας κυρίως δημοσιευμένα αμερικανικά έγγραφα, και καταλήγει στο συμπέρασμα πως η «σταδιακή κατάργηση της δημοκρατικής διαδικασίας το 1961-67, η αποσύνθεση της νόμιμης κυβερνητικής εξουσίας και η επιβολή ωμής δικτατορίας ήταν το έργο πολιτικών, αξιωματικών του στρατού και του βασιλιά, οι οποίοι απέτυχαν να επιλύσουν τον αγώνα εξουσίας με συνταγματικά μέσα» (σ. 66). Ο Ιατρίδης καταρρίπτει κατηγορηματικά τον μύθο της συμβολής αμερικανών αξιωματούχων στην πολιτική κρίση και τη δικτατορία των συνταγματαρχών, υπενθυμίζοντας ότι δεν έχουν ακόμα έλθει στην επιφάνεια αποδείξεις για τον υποτιθέμενο ενεργό ρόλο των ΗΠΑ σε σχέση με το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου.<sup>2</sup> Ωστόσο, δεν προσπερνά την αποτυχία της αμερικανικής πολιτικής απέναντι στην Ελλάδα –την οποία και εντοπίζει

2. Πρβλ. το κεφάλαιο του Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, με τίτλο «Η ομάδα Παπαδόπουλου στην τελική ευθεία προς την εξουσία (1966-1967)», στο *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, ό.π.

ορθά στα γεγονότα που ακολούθησαν και που φανέρωσαν την απροθυμία της Ουάσιγκτον να ασκήσει την απαραίτητη πίεση στους πραξικοπηματίες, ώστε να υποχωρήσουν άμεσα. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκεται και η αμέσως επόμενη ανακοίνωση της προϊσταμένης της Υπηρεσίας Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών, Φωτεινής Τομαή. Χρησιμοποιώντας την ίδια έκδοση από τα αμερικανικά αρχεία, η Τομαή διακρίνει την ανησυχία των ΗΠΑ για την έκρυθμη κατάσταση που επικρατούσε το 1967 στην Αθήνα, αλλά ξεκαθαρίζει αμέσως ότι «[α]πό την ανησυχία όμως ως τη σκηνοθεσία και τα σενάρια εμπλοκής των μυστικών υπηρεσιών, για τις οποίες έχει χυθεί τόσο μελάνι εδώ στην Ελλάδα που όλοι αρέσκονται να εντρυφούν σε παρόμοιες «ιστορίες», η απόσταση είναι μεγάλη, επισφαλής και ασφαλώς αυθαίρετη» (σ. 83).

Προχωρώντας στη δεύτερη θεματική ενότητα που ασχολείται με την Ατλαντική Συμμαχία και την Ευρώπη, συναντάμε πρώτη την ανακοίνωση του Γιάννη Σακκά. Ο συγγραφέας εξετάζει τον προσανατολισμό της ελληνικής διπλωματίας κατά την ταραχώδη εξαετία που προηγείται της επιβολής της δικτατορίας, και συμπεραίνει πως η Αθήνα παρέμεινε καθ' όλο το διάστημα προσηλωμένη στο άρμα των ΗΠΑ και της Ατλαντικής Συμμαχίας. Τα αίτια για τον υπέρμετρα φιλοδυτικό προσανατολισμό της Ελλάδας (που δεν είχε, ωστόσο, τα αναμενόμενα εθνικά οφέλη) εντοπίζονται στις περιορισμένες στρατιωτικές και οικονομικές δυνατότητες της χώρας, οι οποίες αδυνατούσαν να καλύψουν τις ανάγκες για αναχαίτιση του «από βορράν» κινδύνου. Κατά τον

Σακκά, αυτός ο κίνδυνος, ο οποίος αποτέλεσε το βασικό δόγμα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, «δεν ήταν υπαρκτός ή τουλάχιστον ήταν λιγότερο άμεσος απ' ό,τι πίστευαν η ΕΡΕ και τα κόμματα του Κέντρου», καθώς η «Βουλγαρία δεν θα αποτολμούσε ποτέ επίθεση κατά της Ελλάδας χωρίς την έγκριση του Κρεμλίνου» και οι «ίδιοι οι Αμερικανοί θεωρούσαν απίθανη την έκρηξη τοπικής σύγκρουσης στα Βαλ-



κάνια» (σ. 182-183). Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής, η Ελλάδα απέφυγε να συμμετάσχει ενεργά στη διαδικασία της Ύφεσης και να αναλάβει κάποια τολμηρή πρωτοβουλία (όπως το Βέλγιο, το οποίο αναφέρει ο συγγραφέας ως παράδειγμα), περιοριζόμενη στο να παρακολουθεί τις εξελίξεις και να λειτουργεί αυστηρά εντός των επιθυμητών για την Ατλαντική Συμμαχία ορίων. Και συμπεραίνει ο Σακκάς: εγκλωβισμένες σε μια μανιχαϊστική θεώρηση των διεθνών σχέσεων, με αντίστοιχη

ρηγορική (κυρίως για εσωτερική κατανάλωση, αλλά και για την προσέλκυση πόρων από τη Δύση), οι κυβερνήσεις τόσο του Κωνσταντίνου Καραμανλή όσο και του Γεωργίου Παπανδρέου ακολούθησαν μια αδιάφορη, επιφυλακτική έως και εχθρική στάση απέναντι στο ζήτημα της Ύφεσης, περιορίζοντας αυτομάτως τον ορίζοντα της διπλωματικής δραστηριότητας της χώρας.

Η επόμενη ανακοίνωση τιτλοφορείται «Ελληνοβρετανικές σχέσεις κατά τη σύντομη δεκαετία του 1960» και αποτελεί προϊόν της έρευνας της Κωνσταντίνιας Μαραγκού στα βρετανικά κρατικά αρχεία, κατά κύριο λόγο. Η συγγραφέας τονίζει τη μεγάλη συμβολή της σημασίας της στρατηγικής θέσης της Ελλάδας στην αποφασιστικότητα των Βρετανών να διαφυλάξουν την καλή συνεργασία μεταξύ των δύο χωρών και αφού διαπιστώνει πως (παρά το «αγκάθι» του Κυπριακού) οι ελληνοβρετανικές σχέσεις παρέμεναν σχετικώς ομαλές, σχολιάζει τη στάση του Λονδίνου απέναντι στον πρωθυπουργό Παπανδρέου και τα Ιουλιανά. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως «το Βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών δεν επέδειξε ιδιαίτερο ζήλο για τη διακυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου, στην οποία προσέδιδαν συχνά τον όρο δημαγωγική, ενώ τον ίδιο χαρακτήρισαν ασυνεπή και αδίστακτο πολιτικό» (σ. 224). Η Μαραγκού αντιπαραθέτει σε αυτούς τους χαρακτηρισμούς την εκτίμηση του Λονδίνου πως ο Κωνσταντίνος «χειρίστηκε την κρίση [του Ιουλίου 1965] με κάποια ικανότητα» (σ. 225), συνδέοντας τη σύνταξη των Βρετανών με τον Κωνσταντίνο με τη διαχρονική προσπάθεια των βρετανικών κυβερνήσεων να διατηρήσουν τους στενούς δεσμούς που συνέδεαν τις βα-

σιλικές οικογένειες των δύο χωρών. Σε σχέση με τα γεγονότα του 1967, η συγγραφέας καταλήγει στο παρακάτω συμπέρασμα που απηχεί την ανάλυση του Ιατρίδη για τις ΗΠΑ, και, συνεπώς, συντελεί στην εξαγωγή πιο ολοκληρωμένων συμπερασμάτων για την πολιτική των Δυτικών γενικότερα: «Κατά τους πρώτους μήνες του 1967 δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι βρετανικές αρχές είχαν λάβει γνώση, κυρίως λόγω της αγαστής τους συνεργασίας με τους αμερικανούς ομολόγους τους, του ενδεχόμενου αντισυνταγματικής δράσης δεξιών στοιχείων, καθοδηγούμενων ή μη από τον Βασιλιά, αλλά ακόμα και της περιεργής υπόγειας κινητικότητας των μετέπειτα πραξικοπηματιών. Απέτυχαν όμως να εκτιμήσουν σωστά το επίπεδο και την αμεσότητα του κινδύνου, παραπλανούμενοι ίσως και από την προκήρυξη νέων εθνικών εκλογών τον Μάιο του 1967» (σ. 227).

Τέλος, η Μαραγκού παρατηρεί πως η Βρετανία εξακολούθησε την πολιτική της «μη παρέμβασης» (καθώς στερούνταν πια της ισχυρής επιρροής στα ελληνικά πράγματα που απολάμβανε κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα) και χρησιμοποιεί τον όρο «μη ηρωική»<sup>3</sup> για να χαρακτηρίσει τη στάση των Βρετανών απέναντι στην Ελλάδα.<sup>4</sup>

3. Η Μαραγκού είναι σαφώς επηρεασμένη από τη φράση του Βρετανού πρέσβη Sir Michael Stewart «might be *unheroic* but it was correct in the circumstances», η οποία αναφερόταν στην ουδέτερη στάση της Βρετανίας κατά τη συζήτηση της υποθέσεως της Ελλάδας στο Συμβούλιο της Ευρώπης, στις αρχές του 1969.

4. Για μια συνολική επισκόπηση των πολιτικών και οικονομικών σχέσεων της

Παρόμοια με των Βρετανών ήταν και η πολιτική της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Όπως εξηγεί στην κατατοπιστική ανακοίνωσή του ο Δημήτρης Αποστολόπουλος, η Βόννη έδινε ιδιαίτερη σημασία στην Ελλάδα στο πλαίσιο της Ατλαντικής Συμμαχίας, και γι' αυτό δεν διαταράχθηκαν και οι σχέσεις της με την Αθήνα ακόμη και μετά τον Απρίλιο του 1967. Πιο συγκεκριμένα: «Η επιβολή δικτατορικού καθεστώτος δεν επηρέασε άμεσα τις σχέσεις των δύο χωρών, αν και προκάλεσε σχετική αμηχανία στην κυβέρνηση της Βόννης, κυρίως λόγω της συμμαχίας στο ΝΑΤΟ, της συνεργασίας στο πλαίσιο της ΕΟΚ και της θέσης της Δ. Γερμανίας ως του κυριότερου εμπορικού εταίρου της χώρας. Η διακοπή των διπλωματικών σχέσεων, όπως απαιτούσαν άλλα κράτη, δεν τέθηκε από γερμανικής πλευράς, όχι μόνον επειδή θεωρήθηκε πιο σωστή η διατήρηση της επαφής με την Ελλάδα, αλλά και γιατί έπρεπε να διασφαλιστούν τα ίδια τα γερμανικά συμφέροντα» (σ. 256).

Η Δ. Γερμανία, όπως ακριβώς και η Βρετανία (και σε αντίθεση με την Ολλανδία και τις σκανδιναβικές χώρες) ήθελε να αποφύγει οπωσδήποτε την άσκηση οποιασδήποτε μορφής πίεσης προς την Ελλάδα, ώστε να μην τεθούν σε κίνδυνο γερμανικά θέματα ζωτικής σημασίας, όπως το Γερμανικό Ζήτημα και η πολιτική της Υφεσης. Σύμφωνα με την επιμελή έρευνα του Αποστολόπουλου στα γερμανικά αρχεία,

---

Βρετανίας με τη χούντα καθ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας, βλ. την προσφάτως εκδοθείσα μελέτη του γράφοντος, *Britain and the Greek Colonels: Accommodating the Junta in the Cold War*, I.B. Tauris, Λονδίνο 2012.

η δεδομένη προσκόλληση της χούντας στους δυτικούς θεσμούς σήμαινε ότι η Βόννη θα διατηρούσε επαφές με τους συνταγματάρχες και θα τηρούσε στάση αναμονής απέναντι στο καθεστώς.

✻

Το έργο του Σωτήρη Βαλντέν *Παράταιροι εταίροι: Ελληνική Δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια (1967-1974)* αποτελεί σημαντικότατη συμβολή στην κατανόηση του μηχανισμού εξωτερικής πολιτικής τόσο της δικτατορίας όσο και των κομμουνιστικών καθεστώτων με τα οποία διατηρούσε σχέσεις. Πρόκειται για ένα ογκώδες βιβλίο με πλήθος στοιχείων που συντροφεύουν αρμονικά την ανάλυση, παρέχοντας τις απαραίτητες για ένα ακαδημαϊκό έργο επιστημονικές αποδείξεις. Πέρα όμως από το γεγονός ότι αποτελεί την πρώτη εμπειριστατωμένη προσπάθεια αποτίμησης των σχέσεων του καθεστώτος με τα κομμουνιστικά κράτη (κυρίως των Βαλκανίων), η μοναδικότητα της έκδοσης συνδέεται με την ταυτότητα του συγγραφέα: ο Βαλντέν συνδυάζει την ακαδημαϊκή ιδιότητα με την κυβερνητική, αλλά έχει και αντιδικτατορική δράση. Οι χώρες που μελετώνται είναι η ΕΣΣΔ, η Κίνα και οι οκτώ ευρωπαϊκές που βρίσκονταν υπό κομμουνιστικό καθεστώς (Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία, Πολωνία, Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Ρουμανία, Βουλγαρία, Αλβανία και Γιουγκοσλαβία), με σαφώς περισσότερη έμφαση στις τέσσερις τελευταίες που αποτελούν και τον βαλκανικό περίγυρο της Ελλάδας.

Η σκοπιά εξέτασης των σχέσεων της χούντας με αυτές τις χώρες είναι αυτή των πολιτικών και, σε σημαντικό βαθμό, των οικονομικών σχέσεων και



η κύρια πρωτογενής αρχειακή συλλογή είναι αυτή του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών. Ο Βαλντέν, ωστόσο, δεν μένει σε αυτήν την, ομολογουμένως βασικότετη, πηγή και αυτό είναι ένας ακόμη παράγοντας που καθιστά το βιβλίο του ξεχωριστό. Φροντίζει επιμελώς να χρησιμοποιήσει όλες τις διαθέσιμες αρχειακές πηγές χωρίς, ωστόσο, να έχει επισκεφθεί τους χώρους που φυλάσσονται τα πολύτιμα έγγραφα.

Ο συγγραφέας παραθέτει αποσπάσματα από βρετανικά αρχεία μέσα από μελέτες άλλων ερευνητών (κυρίως του Σωτήρη Ριζά), χρησιμοποιεί τις δημοσιευμένες πηγές των αμερικανικών κρατικών υπηρεσιών (FRUS) και του ΚΚ Σοβιετικής Ένωσης, και κάνει εκτεταμένη χρήση ηλεκτρονικών πηγών, καθώς και εφημερίδων της εποχής.

Η δομή του βιβλίου είναι ασυνήθιστη, καθώς μπορεί να περιγραφεί ως μείγμα χρονολογικής και θεματικής προσέγγισης του αντικειμένου. Ο συγγραφέας, εκκινώντας από τον τίτλο που επέλεξε να δώσει στο έργο του, παραθέτει αρχικά μια χρονολογική ανασκόπηση των σχέσεων του καθεστώτος με τις ανατολικές χώρες (η οποία καταλαμβάνει χώρο 170 σελίδων περίπου), σε μια προσπάθεια να εξηγηθεί, μεταξύ άλλων, το (έστω «περιορισμένο σε έκταση και βάθος») «άνοιγμα προς Ανατολάς» της χούντας, καθώς και η ανταπόκριση των κομμουνιστικών χωρών. Το σημαντικά μεγαλύτερο δεύτερο μέρος της μελέτης (σ. 313-740) αφιερώνεται στην αναλυτική εξέταση των σχέσεων με τις βαλκανικές χώρες, με ξεχωριστά κεφάλαια για τις ελληνογιουγκοσλαβικές και ελληνοβουλγαρικές, ένα κοινό κεφάλαιο για τις σχέσεις με τη Ρουμανία και την Αλβανία,

ένα κεφάλαιο για την πολυμερή βαλκανική συνεργασία, και, τέλος, ένα εκτεταμένο κεφάλαιο για την οικονομική συνεργασία της Ελλάδας με τις παραπάνω χώρες.

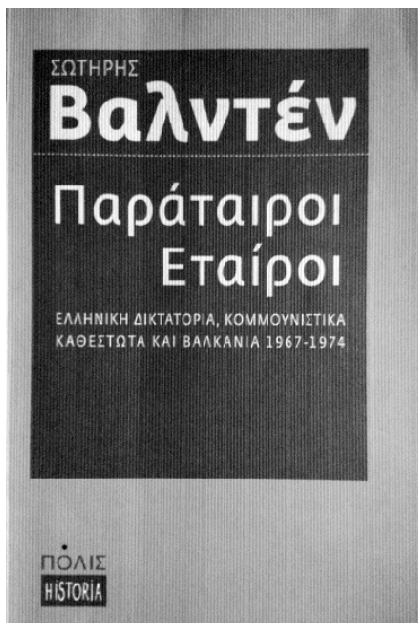
Ο Βαλντέν επισημαίνει στον πρόλογο ότι η σοβαρή μελέτη της εποχής άρχισε σχετικά πρόσφατα, οπότε και ξεκίνησε η σταδιακή διάλυση του «μείγματος μυθοποίησης / αποσιώπησης» της περιόδου, που επικρατούσε. Σημαντικότετη είναι η διαπίστωσή του και για τον μύθο γύρω από τον ρόλο των ξένων δυνάμεων στην επιβολή της δικτατορίας: «Η εικόνα της χούντας ως ενός –έξωθεν επιβεβλημένου– ξένου προς την ελληνική κοινωνία σώματος, με έναν λαό και πολιτικό κόσμο καθολικά αντιστεκόμενους, είναι εξαιρετικά απλουστευτική και σε σημαντικό βαθμό ανακριβής. Αποκρύβει το γεγονός ότι το στρατιωτικό καθεστώς υπήρξε προϊόν των εσωτερικών πολιτικών συγκρούσεων, γέννημα θρέμμα της τότε δεξιάς και του «βαθέος» μετεμφυλιοπολεμικού κράτους» (σ. 44-45).

Παράλληλα, ο συγγραφέας σχολιάζει ακόμη έναν μύθο, σημειώνοντας ότι «η ενεργός αντίσταση, με εξαίρεση τον φοιτητικό χώρο μετά το 1972 και το κίνημα του Ναυτικού το 1973, υπήρξε αρκετά περιορισμένη» (υποσημείωση 7, σ. 45).<sup>5</sup>

Παρ' όλα αυτά, δεν παραλείπει να ασκήσει κριτική στο καθεστώς, χαρακτηρίζοντας τη δράση της δικτατορίας στον τομέα της εξωτερικής πο-

5. Βλ. την πρόσφατη αναφορά του Φώτου Λαμπρινού στην «ισχνή» αντίσταση στο καθεστώς (Χούντα είναι. Θα περάσει; Τα κινηματογραφικά Επίκαιρα στη διάρκεια της Δικτατορίας (1964-1974), Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2013, σ. 249).

λιτικής ως ερασιτεχνική και γραφική –πρωτίστως λόγω της ποιότητας των πρωταγωνιστών της, αλλά και λόγω των παρεμβάσεων των στελεχών της στο έργο του Υπουργείου Εξωτερικών. Σε ό,τι αφορά στην προσπάθεια καλλιέργειας καλύτερων σχέσεων με τα κομμουνιστικά καθεστώτα, ο Βαλντέν θέτει τα πράγματα στη σωστή τους διάσταση, καταδεικνύοντας την «έντονη προπαγανδιστική» χρήση της Ανατολι-



κής πολιτικής της χούντας στο εξωτερικό και στο εσωτερικό: «Η δικτατορία εκμεταλλεύεται στο έπακρο τις σχέσεις [αυτές] για να πείσει τους Έλληνες ότι όχι μόνο δεν είναι διεθνώς απομονωμένη, αλλά και υποστηρίζεται από τα καθεστώτα που αποτελούν τα πρότυπα των υπό δίωξη κομμουνιστών. Στην κοινή γνώμη της Δύσης χρησιμοποιεί τις σχέσεις αυτές για να υπογραμμίσει το μάταιο των προσπαθειών απομόνωσης της, αλλά και ακόμη για να υπο-

νοήσει ότι έχει «και άλλο δρόμο», αν η Δύση την εγκαταλείψει» (σ. 57).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο συγγραφέας συνδέει αιτιολογικά την προώθηση προσέγγισης του καθεστώτος με τους κομμουνιστές γείτονές του με την αίσθηση απομόνωσης που βίωνε η χούντα σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη (και κυρίως ως αποτέλεσμα της ουσιαστικής αποπομπής της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης τον Δεκέμβριο του 1969 –εξάλλου δεν αποτελεί απλή σύμπτωση ότι το «άνοιγμα προς Ανατολάς» επιχειρείται κατά τα έτη 1970 και 1971, στο κατόπι, δηλαδή, των γεγονότων του Στρασβούργου).

Η πολιτική αυτή της χούντας, ωστόσο, δεν άλλαξε τον προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής της χώρας παρά μόνο στο ελάχιστο, καθώς τα ανοίγματα αυτά ήταν «πλήρως ευθυγραμμισμένα με τη γραμμή της Ουάσιγκτον». Και από την πλευρά, όμως, των κομμουνιστικών κρατών –τα οποία αντιμετώπισαν με ρεαλισμό το αυταρχικό καθεστώς στην Ελλάδα μόλις αυτό έδειξε σημάδια σταθεροποίησης– δεν μπορεί να ειπωθεί πως ακολούθησαν μια συγκεκριμένη και παγιωμένη πολιτική απέναντι στη δικτατορία. Πίσω από αυτή τη διαφοροποίηση στον βαθμό ανταπόκρισης των χωρών αυτών στις κινήσεις των συνταγματαρχών βρίσκονται δύο πραγματικότητες, τις οποίες αναλύει εξαιρετικά ο Βαλντέν: ο Ψυχρός Πόλεμος, με τα σκαμπανεβάσματα της διεθνούς Ύφεσης που επηρεάζουν πέρα από τις σχέσεις των κομμουνιστικών χωρών μεταξύ τους και τις επαφές με τη νατοϊκή Ελλάδα· και οι «εθνικές διαφορές» της Ελλάδας με τους γείτονες της, με κύρια σημεία τριβών το Μακεδονικό και το Βορειοηπειρωτικό.



Έτσι, ο συγγραφέας διαλύει ακόμη έναν μύθο, αυτόν που διατείνεται πως η ελληνική χούντα προώθησε σημαντικά τις σχέσεις με τα καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης.

Προσπερνώντας τις «προπαγανδιστικές αβρότητες» εκατέρωθεν, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ιδεολογική θέση της «προσέγγισης των άκρων» δεν επιβεβαιώνεται. Μοναδική, ίσως, εξαίρεση αποτελεί η αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων με την ακραία σταλινική και επίσης απομονωμένη Αλβανία του Χότζα, ως επιστέγασμα του «Ανατολικού ανοίγματος» των συνταγματαρχών.<sup>6</sup>

Αναφορικά με το «Ανατολικό» εμπόριο, την «κυριότερη συγκεκριμένη μορφή σχέσεων Ελλάδας-Ανατολικών χωρών», ο συγγραφέας σημειώνει ότι η αξία του κατά την επταετία υπερδιπλασιάστηκε (με τις εξαγωγές σχεδόν να τριπλασιάζονται και τις εισαγωγές να διπλασιάζονται), χωρίς, ωστόσο, να αυξάνεται το μερίδιο των χωρών αυτών στο εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας –αντιθέτως παρατηρείται σημαντική μείωση του μεριδίου των κομμουνιστικών χωρών λόγω της αύξησης των ανταλλαγών με άλλες, κυρίως δυτικο-

ευρωπαϊκές, χώρες. Πολύ χρήσιμοι είναι και οι πίνακες που παραθέτει ο Βαλντέν με τις συμφωνίες και τα λοιπά έγγραφα που υπογράφηκαν από την Ελλάδα και τις Ανατολικές χώρες κατά τη διάρκεια της επταετίας, και με τους φακέλους του αρχείου του ΥΠΕΞ που χρησιμοποίησε, καθώς και οι ομιλίες και τα αποσπάσματα από εκθέσεις και άλλα διπλωματικά έγγραφα που παρατίθενται είτε ως παραρτήματα στο τέλος του βιβλίου είτε εμβόλιμα στο κείμενο ως ένθετα.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η αξία των δύο αυτών εκδόσεων δεν περιορίζεται αυστηρά στην (προφανώς μεγάλη) σημασία της ανάλυσης των σχέσεων του αυταρχικού καθεστώτος των συνταγματαρχών με τις ξένες κυβερνήσεις. Οι πολιτικοί επιστήμονες και ιστορικοί που υπογράφουν τα κείμενα δεν μένουν προσκολλημένοι σε παγιωμένες αντιλήψεις και καθιερωμένες αφηγήσεις που στερούνται πραγματικής βάσεως, και ερευνούν σε βάθος το αντικείμενο τους, αξιοποιώντας πρωτογενείς πηγές από ξένα και (δυστυχώς μόνο σε μία περίπτωση) ελληνικά αρχεία, παρέχοντας, παράλληλα, επαρκή τεκμηρίωση για να βοηθήσουν τον αναγνώστη να σχηματίσει ολοκληρωμένη και απαλλαγμένη από ιδεολογικές αγκυλώσεις άποψη. Αυτή η κοινή αφετηρία είναι και το νήμα που ενώνει τις δύο εκδόσεις και τις καθιστά τόσο ενδιαφέρουσες αλλά και τόσο ξεχωριστές και ελκυστικές για τον αναγνώστη που διψά για μια ψύχραιμη ιστορική αποτίμηση του πρόσφατου παρελθόντος.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΝΑΥΠΛΙΑΩΤΗΣ

6. Για μια αποτίμηση των συνθηκών που επέτρεψαν την προσέγγιση αυτή μέσα από την έρευνα ελληνικών και αλβανικών πηγών (καθώς και των βρετανικών αρχείων), βλ. το κεφάλαιο του γράφοντος στο συλλογικό *Greece in the Balkans: Memory, Conflict and Exchange*, επιμέλεια Όθων Αναστασάκης, Dimitar Bechev και Νικόλας Βρούσαλης, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2009.

**Ουρανία Πολυκανδριώτη**, *Η διάπλαση των Ελλήνων. Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης (1858-1928)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς-48 / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών-123, Αθήνα 2011, 430 σ.

Ποια είναι η δομική σχέση που ενώνει σε ένα σχήμα μια τέχνη, όπως η λογοτεχνία, και μια επιστήμη, όπως η ιστορία; ή αλλιώς, πώς συνδυάζεται μια τέχνη με μια επιστήμη; Το ερώτημα αυτό συνδέεται εύλογα με έναν αντίστοιχο θεωρητικό προβληματισμό που αφορά τόσο τη λογοτεχνία όσο και την ιστορία. Είναι δεοντολογικό π.χ. ένα λογοτεχνικό έργο να αυθαιρετεί ιστορικά; Και τι σημαίνει ιστορική αυθαιρεσία; Μπορούμε να μιλούμε για αντικειμενική, επιστημονική αλήθεια στο πεδίο της ιστορίας;

Η μελέτη της Ουρανίας Πολυκανδριώτη, προϊόν επίμονης και συστηματικής έρευνας, προσεγγίζει το ερώτημα αυτό εξετάζοντας τους τρόπους με τους οποίους η ιστορία γίνεται αναπόσπαστο μέρος του συγγραφικού σχεδίου ενός σημαντικού λογοτέχνη και παιδαγωγού του 19ου αιώνα, του Αριστοτέλη Κουρτίδη. Αποτελούμενη από τέσσερις βασικές ενότητες («Η ζωή και το έργο του Αριστοτέλη Π. Κουρτίδη», «Οι ιδέες και οι αρχές», «Στην πράξη», «Εργογραφία Αριστοτέλη Π. Κουρτίδη») η μελέτη αναθεωρεί την παγιωμένη αντίληψη που διαμόρφωσαν οι παλαιοί συνοδοιπόροι και συνεργάτες του περί υπαγωγής του έργου του αποκλειστικά στον χώρο της παιδικής λογοτεχνίας και ανιχνεύει μέσα από την ποικιλία των δραστηριοτήτων

και την πλούσια εργογραφία του (διηγήματα, χρονογραφήματα, άρθρα, κείμενα εκλαϊκευμένης επιστήμης, θεατρικές κριτικές, σχολικά εγχειρίδια, μεταφράσεις από τα γαλλικά και τα γερμανικά) τη δημόσια παρουσία του Κουρτίδη στο ευρύτερο πλαίσιο του τέλους του 19ου αιώνα, εντάσσοντάς τον σε μια συγκεκριμένη κατηγορία λογίων, που δρουν σταθερά στη «δημόσια σφαίρα» με παιδαγωγικές, εθνοκεντρικές κυρίως, προθέσεις και στοχεύουν στον απόηχο των ιδεών του διαφωτισμού, στην πνευματική πρόοδο του έθνους.

Αφού περιγράψει τη λογοτεχνική ζωή μιας καθορισμένης εποχής, έχοντας κατ' αρχήν ανατρέξει στον λόγο που η ίδια άρθρωσε για να προσδιοριστεί, η συγγραφέας στη συνέχεια εξετάζει τις ακριβείς συνθήκες παραγωγής των κειμένων που την απασχολούν, και αναλύει πειστικά τόσο τις ιδεολογικές αφετηρίες τους, όσο και τις σημασιολογικές προθέσεις τους συσχετίζοντας το προϊόν της γραφής με το ιστορικό συγκείμενο, την πολιτισμική και λογοτεχνική παράδοση, την κατάσταση της γλώσσας και την ιστορία της. Ανασυνθέτοντας το παρόν του παρελθόντος η Ουρανία Πολυκανδριώτη δοκιμάζει τις συνοχές της λογοτεχνικής ιστορίας μέσα στο πλαίσιο των πολιτισμικών και γλωσσικών συνόλων, που ταξινομούνται κατά περιόδους σύμφωνα με μια αναδρομική προοπτική, που θεμελιώνει μια ορισμένη ιστορική συνθήκη.

Αποδίδοντας στη μελέτη της βιογραφίας μια γενική εγκυρότητα, κα-

---

Τα κείμενα γράφτηκαν για την παρουσίαση του βιβλίου, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 10 Μαΐου 2013, στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

θώς συνδέει το αντικείμενο της μελέτης της με το υποκείμενο, προσδιορισμένο από τη μοναδικότητα, αλλά και την πολυσυνθετότητά του, η συγγραφέας φωτίζει πτυχές που συνδέονται με τη ζωή, τις σπουδές, τη δράση και τη δημιουργική δραστηριότητα ενός λογίου, λογοτέχνη και παιδαγωγού, που έμεινε με το πεζογραφικό του έργο προσηλωμένος στη ρεαλιστική αντιμετώπιση του καθημερινού βίου, ενώ παράλληλα με το έργο του για παιδιά τάχθηκε στην υπηρεσία μιας συνετής διαπαιδαγωγώγησης.

Η θεώρηση του παιδιού ως διαφορετικού, παράλληλα με τη θεώρηση της παιδικής ηλικίας ως μεταβατικής και ταυτόχρονα ιδιαίτερης περιόδου της ζωής του ανθρώπου, έθεσε αρχικά για τη φιλοσοφία της περιόδου του ευρωπαϊκού αλλά και του νεοελληνικού Διαφωτισμού (Rousseau, Locke, Γαβριήλ Καλλονάς) και στη συνέχεια για τις κοινωνικές επιστήμες δύο κυρίως αιτήματα: εκείνο της διατύπωσης μιας θεωρίας της διαφορετικότητας, που σχετίζεται με την παιδική ηλικία, και εκείνο της διατύπωσης μιας θεωρίας η οποία θα επιτρέπει την ενσωμάτωση της ιδιαιτερότητας που αντιπροσωπεύει η παιδική ηλικία, στην κοινωνία των ενηλίκων.

Στον πυρήνα αυτού του προβληματισμού η αποσαφήνιση της διαφορετικότητας στηρίζεται στην αντιπαράθεση δύο ξεχωριστών κοινωνικών τύπων: του παιδιού και του ενήλικου. Το παιδί υπάρχει, νοηματοδοτείται και αξιολογείται με σημείο αναφοράς και μέτρο σύγκρισης τον ενήλικο. Στις περισσότερες ιδεολογικές και αφηγηματικές αναπαραστάσεις του το παιδί περιγράφεται ως ατελής ενήλικος, τόσο με βιολογικούς όσο και με κοινωνικούς

όρους, και συνοδεύεται με ένα σύνολο γνωρισμάτων που υποδηλώνουν την πολλαπλή, για τους ενήλικους, υστέρηση του: είναι σωματικά ατελής, άπειρο, αυθόρμητο και παρορμητικό, είναι ανίκανο να διακρίνει το καλό από το κακό, έχει περιορισμένες νοητικές ικανότητες κ.λπ.

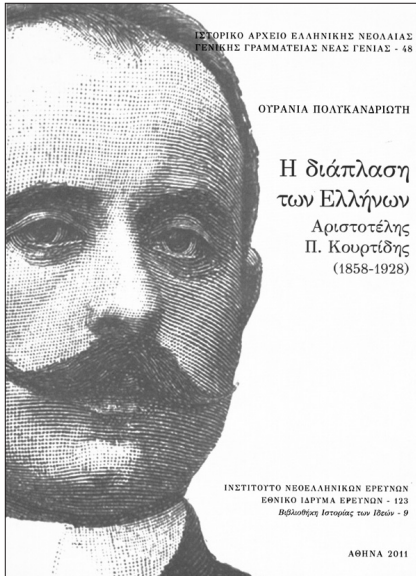
Το πέρασμα του χρόνου, που παρακολουθείται στενά από την ανατροφή και την εκπαίδευση, επιφέρει σταδιακά την πρόοδο του παιδιού και επιτρέπει τη μετάβασή του σε πιο προηγμένα στάδια, βιολογικά, νοητικά και κοινωνικά, καθώς αυτό συμμορφώνεται με τις επιθυμητές κοινωνικές δεξιότητες, μεταβάλλεται δηλαδή σε ενήλικα. Ο χρόνος που περνά, γίνεται εδώ μια έννοια κλειδί, καθώς συσσωρεύει την εμπειρία που τείνει να ταυτιστεί με τη γνώση και τη λογική και επιτρέπει την αντικατάσταση της φυσικής προδιάθεσης από τις κοινωνικές επιταγές.

Σε αυτό το σχήμα το κοινωνικό παρόν του παιδιού αποκτά αξία κυρίως γιατί μπορεί να υποταχθεί στο μέλλον, καθώς μέσα από τη διαδικασία αναδιαμόρφωσής του το θεωρούμενο ως ασταθές και απρόβλεπτο της φύσης του παιδιού έχει ελεγχθεί και ρυθμιστεί, σε μια προσπάθεια να εξασφαλιστεί η συνέχεια και η συνοχή της κοινωνίας και να διατηρηθούν οι σχέσεις ανάμεσα στις διαφορετικές ηλικιακές βαθμίδες.

Δέσμια σε μεγάλο βαθμό του διδακτικού τους στόχου τα παιδικά διηγήματα του Κουρτίδη, παρά τις αδιαμφισβήτητες αρετές τους (ακριβολογία, λιτότητα του ύφους, σύγχρονη παιδαγωγική στόχευση, προσεκτική ανάλυση της παιδικής ψυχολογίας) υπηρέτουν χωρίς μεγάλες αποκλίσεις το σχήμα αυτό, καθώς παραμένουν ενταγμένα στην προοπτική της επιδίωξης

της ηθικής αγωγής των παιδιών μέσα σε ένα πλαίσιο συμβατικών διακρίσεων και σχηματικών αντιθέσεων, που υποστηρίζει η παραδοσιακή ρητορική των κανονιστικών σχέσεων που ρυθμίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά.

Ωστόσο, οι έννοιες του χρόνου και της ηλικίας δεν αποτελούν μόνο εξωτερικά στοιχεία της κοινωνικής πραγματικότητας, καθώς η ένταξη του εαυτού στις χρονολογικές κλίμακες αποτελεί παράλληλα σημαντική παράμετρο για τη συγκρότηση της ταυτότητας, όπως



έχουν δείξει, μεταξύ άλλων, η ψυχανάλυση και η λογοτεχνία. Η παιδική ηλικία, κέντρο της ψυχικής ζωής του ανθρώπου, μπορεί να γίνει η εστία όλων των ονειροπολήσεων. Διακριτικοί σύντροφοι των παιδιών, και γιατί όχι και των μεγάλων, στις αμφιταλαντεύσεις που περνούν και στις ψυχικές εντάσεις που νιώθουν, οι φανταστικοί ήρωες της λογοτεχνίας ζώντας και ξεπερνώντας τις δικές τους συγκρούσεις μπορούν να

αναπροσδιορίσουν τις έννοιες του χώρου και του χρόνου, αρνούμενοι ορισμένες φορές να εγκαταλείψουν αυτό που θεωρούν ως ουτοπία, δηλαδή τον χαμένο παράδεισο της παιδικής ηλικίας.

Πιο αναλυτικά, στον χώρο της λογοτεχνίας η ανάπτυξη της εθνικής πρωτότυπης φιλολογίας, χρήσιμης και από πολλές απόψεις απαραίτητης, είναι ένα από τα βασικά αιτήματα λογίων, κριτικών, ποιητών και πεζογράφων, που διατυπώνεται με ιδιαίτερη σαφήνεια και ένταση καθώς πλησιάζουμε προς το 1880. Το ιστορικό μυθιστόρημα έχει ήδη ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της «ελληνικότητας» και της «αληθούς ιστορίας» προσδιορίζοντας τις σχέσεις ανάμεσα στην πραγματικότητα και τη φαντασία με τρόπο που ανατρέπει τις συμβάσεις που είχε επιβάλλει ο ρομαντισμός, χωρίς να υποκαθιστά τα γεγονότα με επινοημένα συμβάντα και χωρίς να παραμελεί τον συνδυασμό της αναμενόμενης τέρψης με τον επιδιωκόμενο εθνικό φρονηματισμό. Η εγκυρότητα της αφήγησης συμπληρώνεται με τον τρόπο αυτό από την παιδαγωγική και την ηθοπλαστική της διάσταση.

Σε αντιδιαστολή με τα μεταφρασμένα, από τα γαλλικά κυρίως, βλαβερά μυθιστορήματα προβάλλεται όλο και πιο συχνά η ανάγκη να στραφούν οι συγγραφείς στην ελληνική ιστορία και να αντλήσουν τα θέματά τους από το πρόσφατο παρελθόν. Η ζητούμενη, ωστόσο, ανάπτυξη της εθνικής φιλολογίας δεν θα μπορούσε παρά να οδηγήσει στη διεύρυνση των ορίων της και προς την κατεύθυνση της αναπαράστασης της ζωής της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, που έχει διανύσει μια πεντηχονταετία αυθύπαρκτου, ελεύθερου και ολοένα αναπτυσσόμενου βίου. Ο λαογραφισμός, που εδραιώνεται τα

χρόνια αυτά ως κυρίαρχη και βασική τάση της νεοελληνικής παιδείας, συμβάλλει παράλληλα στη δημιουργία ενός αυξημένου ενδιαφέροντος για τα σύγχρονα ήθη και έθιμα. Η ιστορική καθώς και η λαογραφική συνείδηση επιτρέπουν αντίστοιχα τη διαχρονική, όσο και τη συγχρονική προσέγγιση του ελληνικού πολιτισμού και προσδιορίζουν τη φυσιογνωμία των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα. Η ακριβής εξιστόρηση του παρελθόντος, αλλά και η προσεκτική μελέτη του παρόντος αποτελούν επιδιώξεις τόσο της ιστορικής και της λαογραφικής έρευνας όσο και της λογοτεχνικής έκφρασης.

Η πιστή εξιστόρηση των γεγονότων και η ακριβής γνώση του χώρου και του τρόπου ζωής των ανθρώπων αποτελούν τις νέες αρχές της ρεαλιστικής θεωρίας και έκφρασης, ενώ στις αρετές των συγγραφέων συγκαταλέγονται η απόκτηση της εμπειρίας και η προσωπική παρατήρηση που επιτρέπουν μέσω της γραφής την αναπαράσταση της πραγματικής ζωής την περίοδο κατά την οποία επιχειρείται συστηματικά ο κοινωνικός, οικονομικός και πολιτικός εκσυγχρονισμός της χώρας στο πλαίσιο της πολιτικής του Χ. Τρικούπη.

Η ανανέωση αυτή της αφηγηματικής προοπτικής και η αναθεώρηση της σημασίας της παιδικής ηλικίας, που αναγνωρίζεται ως αυτόνομη και ξεχωριστή περίοδος της ζωής του ανθρώπου με τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, συμβαδίζει με τις συστηματικές παιδαγωγικές αναζητήσεις της εποχής, την ανάπτυξη του παιδικού περιοδικού τύπου και τις αλλαγές που σημειώνονται στον χώρο της λογοτεχνικής παραγωγής που απευθύνεται στα παιδιά. Η στροφή της νεοελ-

ληνικής πεζογραφίας στο παρόν και η άντληση των θεμάτων από τη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα ανέδειξαν τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα ένα πλήθος συγγραφέων που περιγράφουν με αγροτικές ή θαλασσινές ηθογραφίες τη ζωή και τις συμπεριφορές στο χωριό και την επαρχία αξιοποιώντας την προφορική παράδοση, την προσωπική παρατήρηση ή την αυτοβιογραφική μαρτυρία. Η παιδική ηλικία –βιωμένη χρονική περίοδος που έχει πλέον καταναλωθεί, νοσταλγική αναπόληση όταν τα χρόνια έχουν περάσει, ανάγκη απόδρασης ή κατάθεσης προσωπικής μνήμης– βρίσκεται στο κέντρο των ενδιαφερόντων των πεζογράφων γύρω στα 1883.

Η παιδική ηλικία είχε εμφανιστεί στο ρομαντικό μυθιστόρημα, μυθιστόρημα γεμάτο έρωτες, πάθη και περιπέτειες, σαν ανάμνηση που αναπαράγει η μνήμη. Η παρουσία του παιδιού στο αφηγηματικό αυτό είδος, και στα μεταγενέστερα χρόνια, με τις αναδρομές στο παρελθόν των (ενήλικων) ηρώων και τη δήλωση της οικογενειακής τους κατάστασης, ή με την περιστασιακή του εμφάνιση στο παρόν της δράσης, παραμένει δειλή και χωρίς ιδιαίτερη αφηγηματική αξία. Η περιγραφή του ακολουθεί το πνεύμα και το ύφος της σύνθεσης, ενώ ο ρόλος του εξυπηρετεί τις γενικότερες ανάγκες της πλοκής. Το παιδί εισβάλλει στο αφηγηματικό παρόν και διεκδικεί τα χαρακτηριστικά του δρώντος αφηγηματικού υποκειμένου που μετατρέπεται πολλές φορές και σε πρωταγωνιστικό, στη μικρότερη διάρκεια του διηγήματος.

Οι διαδοχικές αναπαραστάσεις του παιδιού στην πεζογραφία της «γενιάς του 1880» πιστοποιούν την παρουσία του ως αφηγηματικού προσώπου που

αποκτά εξατομικευμένα χαρακτηριστικά και διεκδικεί ισοδύναμο δραματικό ρόλο με τα άλλα πρωταγωνιστικά ή μη ενήλικα πρόσωπα. Στο σπίτι, στο σχολείο και πιο συχνά στον δρόμο, καχεκτικό, πεντάμορφο, ξυπόλυτο, με ρούχα παρδαλά, ξεσκούφωτο, πονηρό, καλόβολο, καταραμένο, φτωχόμυαλο, ανοιχτόκαρδο, ξένοιαστο ή κακόμοιρο, το παιδί περιφέρεται, παίζει, υποφέρει, ανησυχεί και ονειρεύεται. Ανάλογα με το ύφος και τους στόχους της αφήγησης οι διαφορετικές εκδοχές της παιδικής ηλικίας καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα προτεραιοτήτων που προμοδοτεί η μνήμη και συχνά η παρατήρηση. Από την αναδρομική, νοσταλγική και άλλοτε βασανιστική αναζήτηση του παρελθόντος στο πλαίσιο της αυτοβιογραφικής εξιστόρησης, στην καταγραφή του παρόντος και της εξωτερικής πραγματικότητας που περιβάλλει τον συγγραφέα με τρόπο εξιδανικευμένο ή αντικειμενικό, που αποσιωπά, παραμορφώνει ή αναδεικνύει τις όψεις της σύγχρονης του ζωής, οι διαδρομές της παιδικής ηλικίας διασταυρώνονται με τα μονοπάτια που χάραξε η αφηγηματική τέχνη στη δημιουργική της πορεία.

Η ρεαλιστική πρόθεση στην αποτύπωση της κοινωνικής πραγματικότητας που χαρακτηρίζει τόσο το πρωτότυπο έργο του Αριστοτέλη Κουρτίδη όσο και τις μεταφραστικές του επιλογές, καθώς και η απομάκρυνση από τον μεγαλοϊδεατισμό του παρελθόντος, θα μπορούσαν, υπό προϋποθέσεις, να επιτρέψουν την ένταξη του συγγραφέα στην κατηγορία των πρωτεργατών της ανανέωσης, την οποία επιχείρησε η γενιά του.

Ωστόσο, όπως επισημαίνει η Ουρανία Πολυκανδριώτη, η απήχηση του

Κουρτίδη στους λογοτεχνικούς και τους λόγιους κύκλους της εποχής του ήταν αρκετά ιδιότυπη, καθώς για τους λογοτέχνες ήταν περισσότερο παιδαγωγός και για τους παιδαγωγούς υπήρξε ένας αξιόλογος θεωρητικός. Αναγνωρίζοντάς του ως αρετές την «τέλεια γνώση της παιδικής ψυχής» και τη «φυσική του τρυφερότητα» οι περισσότεροι σύγχρονοί του τού απέδωσαν χωρίς δισταγμό την ιδιότητα του «ειδικού συγγραφέα της νεολαίας». «Η νεοελληνική παιδική λογοτεχνία, η τόσο δυστυχώς πτωχή, ένα μόνον έχει αληθινόν συγγραφέα, ολοψύχως και ισοβίως αφιερωθέντα εις αυτήν, τον Αριστοτέλη Κουρτίδη», σημείωνε χαρακτηριστικά ο Γρ. Ξενόπουλος. Ο Ξενόπουλος επιχειρεί με τα σχόλια αυτά να κλείσει τους ανοικτούς λογαριασμούς που είχε μαζί του, τοποθετώντας ή εξορίζοντάς τον στη βολική κατηγορία του λογοτέχνη-παιδαγωγού, που συνδυάζει με ισοδύναμο τρόπο τις δύο αυτές ιδιότητες γράφοντας «καθαυτό παιδαγωγικά λογοτεχνήματα».

Παρά το γεγονός ότι γράφει συστηματικά για το παιδί, ικανοποιώντας ένα από τα βασικά αιτήματα της «γενιάς του 1880» (οι *Παιδικές του Σελίδες* κυκλοφορούν το 1881), ο Αριστοτέλης Κουρτίδης δεν θεωρήθηκε ουσιαστικά μέλος της τόσο από τους ιστορικούς της λογοτεχνίας μας όσο και από βασικούς εκπροσώπους της, με τους οποίους για ένα διάστημα της ζωής του συμπορεύτηκε, ίσως γιατί, όπως σημειώνει ο Γ. Δροσίνης, παρά την αναγνωρισμένη του αξία ως διηγηματογράφου και κριτικού, έσπευσε να μετεγγραφεί «στο διδασκαλικό μητρώο».

Ανάμεσα στην επιστήμη και τη λογοτεχνική γραφή η περίπτωση του Αριστοτέλη Κουρτίδη, έτσι όπως ανα-



δείχθηκε από την Ουρανία Πολυκανδριώτη, ανοίγει, σε πείσμα των βολικών τακτοποιήσεων, νέους δρόμους στην κατανόηση και την ερμηνεία των πνευματικών, των πολιτισμικών και των κοινωνικών φαινομένων που συνδέονται με τον λόγο της αγωγής και της εκπαίδευσης, την εκλαίκευση της επιστήμης, την αντίληψη της ιστορίας, την ιδεολογία και την πρόσληψή της.

ΒΙΚΥ ΠΑΤΣΙΟΥ



*Ο τύπος του «λογοτέχνη-παιδαγωγού»*

Είναι γνωστό ότι ο όρος «λογοτεχνία» κυκλοφορεί στη γλώσσα μας από το 1886, ύστερα από σχετική πρόταση του κλασικού φιλόλογου Ιωάννη Πανταζίδη.<sup>1</sup> Ο Πανταζίδης φαίνεται πως είχε προτείνει τον ίδιο όρο είκοσι χρόνια νωρίτερα στον Αριστείδη Κυπριανό, όταν εκείνος μετέφραζε την *Ιστορία της ελληνικής φιλολογίας* του Karl Otfried Müller. Εντούτοις, ο Κυπριανός δεν τον χρησιμοποίησε, φοβούμενος, όπως ο ίδιος ομολογούσε, «μη το καινοπρεπές της όψεως» του όρου («ταράξη και πίεση τους αναγνώστας, ως καινόν υπόδημα, εγώ δεν κατ' ουδένα λόγον ήθελον να φανώ καινοτόμος και νεωτεροποιός»).

Σκοπός του Πανταζίδη ήταν βέβαια να ξεχωρίσει τα λογοτεχνικά έργα, που ως τότε αποκαλούνταν «φιλολογικά», ή έργα της «ελαφράς» ή της «δημιουργικής φιλολογίας» (ή απλώς «ποιητάι και συγγραφείς»), από εκείνα της φιλολογικής επιστήμης: να ξεχωρίσει,

δηλαδή, σύμφωνα με το παράδειγμα που ο ίδιος χρησιμοποιούσε, τα κείμενα του Ασωπίου από εκείνα του Παναγιώτη Σούτσου. Σαφές όμως είναι επίσης και ότι ο Πανταζίδης βλέπει τη λογοτεχνία με όρους αυστηρά εθνολογικούς και παιδαγωγικούς. «Είναι γνωστόν», γράφει, «ότι άπαντα τα διά του γραπτού λόγου εκφερόμενα πνευματικά προϊόντα δεν είναι τα κυρίως εκδηλούντα την πνευματικήν ιδιοφυϊαν και τον ιδιαίτερον χαρακτήρα του έθνους, αλλά τινά μόνον, οία τα διάφορα ποιήματα ή συγγράμματα, τα γενικώτερον εις την διάπλασιν του πνεύματος και των ηθών αποβλέποντα». Σε αντίθεση, λοιπόν, με τα επιστημονικά έργα, τα οποία «εις οιανδήποτε γλώσσαν και αν είναι γεγραμμένα, είναι προϊόντα του γενικού της ανθρωπότητος επιστημονικού πνεύματος», τα λογοτεχνικά κείμενα συγκροτούν, σύμφωνα με τον Πανταζίδη, το πεδίο «των προϊόντων του καλλιτεχνικού πνεύματος, το διερμηνεύον κυριώτατα την ιδιοφυϊαν και τον χαρακτήρα ενός τινός έθνους». Παρατηρούμε, επομένως, ότι ο Πανταζίδης εισηγείται μεν τους όρους «λογοτεχνία» και «λογοτέχνης» κατ' αναλογίαν προς τους ήδη ισχύοντες «καλλιτεχνία» και «καλλιτέχνης», εντούτοις το επιχείρημά του δεν αγγίζει ζητήματα καλλιτεχνικής αξίας ή αισθητικής ιδιαιτερότητας, αλλά εστιάζεται αποκλειστικά στον εθνικό χαρακτήρα των λογοτεχνικών έργων και στη διδακτική τους χρησιμότητα.

Η πρωτοβουλία του Πανταζίδη, η εισαγωγή δηλαδή του όρου «λογοτεχνία» το 1886, έχει επανειλημμένα ερμηνευθεί ως τεκμήριο της καλλιτεχνικής ωρίμασης της ελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής. Όπως σημειώνει ο Γ. Παπακώστας, στη θεώρηση του

1. Ι. Πανταζίδης, «Φιλολογία, Γραμματολογία, Λογοτεχνία», *Εστία*, 22 (1886), σ. 545-548.

οποίου παραπέμπουν όλοι οι μεταγενέστεροι σχολιαστές, «η λογοτεχνία ήταν ήδη μια πραγματικότητα, είχε αποκτήσει το δικό της πρόσωπο και διεκδικούσε την αυτοτέλειά της, το δικό της χώρο και τα δικά της μέσα να εκφραστεί. [...] Είχαν δοθεί έργα τέχνης που άξιζαν περισσότερη προσοχή και λιγότερη περιφρόνηση. Γι' αυτό και ο όρος («ελαφρά φιλολογία») δεν ήταν ανεκτός πια, όταν μάλιστα αποδινόταν σε δημιουργικά έργα σαν του Παπαδιαμάντη, του Βιζυηνού, του Παλαμά κ.ά.»<sup>2</sup>

Εντούτοις, παρατηρούμε ότι ο Πανταζίδης δεν υπαινίσσεται τίποτε σχετικό με ανάπτυξη ή ωρίμαση της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ούτε μνημονεύει συγγραφείς σαν εκείνους που μόλις αναφέρθηκαν (τα λογοτεχνικά του παραδείγματα είναι όλα αρχαιοελληνικά, εκτός από τον Λέσσινγκ και τον Σαίξπηρ). Επίσης, δεν βλέπει τη λογοτεχνία υπό το πρίσμα της αισθητικής αξίας, αλλά εθνολογικά και ως αντικείμενο διδακτικής διαχείρισης (αναφέρεται π.χ. στον Ασώπιο, «όστις υπήρξεν ο πρώτος εν τω ημετέρω πανεπιστημίω επιστημονικώς κατηρτισμένος φιλόλογος καθηγητής»), και στις επιλογές που εκείνος ακολούθησε όταν ανέλαβε να διδάξει την ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας). Εξάλλου, αν η ανάδυση του όρου «λογοτεχνία» είχε συμβεί λόγω της καλλιτεχνικής ωρίμασης, η πρόταση θα ήταν αναμενόμενο να ερχόταν από την περιοχή της λογοτεχνίας ή της κριτικής, πάντως όχι από εκείνη της κλασικής φιλολογίας· και, βέβαια, η

πρόταση αυτή θα αναγνώριζε το λογοτεχνικό ως καλλιτεχνικό εγχείρημα και όχι αποκλειστικά ως εκδήλωση και διερμηνεία της πνευματικής ιδιοφυίας του έθνους.

Πώς εξηγείται, λοιπόν, το γεγονός ότι η λογοτεχνία παίρνει το όνομά της από έναν καθηγητή της κλασικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο οποίος μάλιστα δεν φαίνεται να έχει κάποια παράλληλη λογοτεχνική δραστηριότητα ή συναφή ενδιαφέροντα; Τι είναι αυτό που κάνει τον αυτόνομο ορισμό του λογοτεχνικού θεμιτό το 1886, ενώ είκοσι χρόνια νωρίτερα το ίδιο εγχείρημα φάνταζε υπερβολικά καινοτόμο και νεωτερικό; Πότε ακριβώς και σε συνάρτηση με ποιες ευρύτερες διεργασίες εγγράφεται στη συνείδηση της ελληνικής διανόησης η λογοτεχνία (συμπεριλαμβανομένης της πεζογραφίας) ως πεδίο στο οποίο κυρίως εκδηλώνεται η πνευματική ιδιοφυία και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του έθνους, ως ο διδάξιμος και διδακτέος λόγος που, κατά Πανταζίδη, κυρίως αποβλέπει στη διάπλαση του πνεύματος και των ηθών;

Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα νομίζω πως εντοπίζεται στην ένταξη των «Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων» στο Πρόγραμμα Διδασκαλίας της ελληνικής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, από τον Σεπτέμβριο του 1884, ύστερα από εισήγηση του Νικολάου Πολίτη, που ήταν τότε τμηματάρχης του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως. Αν δούμε τον πρόλογο του πρώτου εγχειριδίου του 1884, που ετοιμάστηκε βιαστικά από τον Γεώργιο Δροσίνη και τον Γεώργιο Κασδώνη, θα διαπιστώσουμε ότι το αντικείμενο του νέου μαθήματος δεν μπορούσε ακόμη να οριστεί παρά

2. Γ. Παπακώστας, «Γύρω από τους όρους φιλολογία, ελαφρά φιλολογία, λογοτεχνία», *Νέα Εστία*, 113 (1983), σ. 678-683.

μόνον ως «αποσπάσματα εκ νέων Ελλήνων λογογράφων και ποιητών», ενώ περιλάμβανε αδιακρίτως κείμενα λογοτεχνικά και μη (όπως εκείνα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, του Σπυρίδωνος Τρικούπη και του Αδαμάντιου Κοραή).<sup>3</sup> Ο Πανταζίδης, ο πρώτος καθηγητής του Πανεπιστημίου που αναγνώρισε εμπράκτως την ανάγκη παιδαγωγικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών και των φοιτητών της φιλολογίας, ασφαλώς κατανοούσε πως ένα αντικείμενο που δεν έχει όνομα δεν θα μπορούσε να διδαχθεί αποτελεσματικά.<sup>4</sup> Και βέβαια, πέρα από το όνομα, η εισαγωγή της λογοτεχνίας στο σχολικό πρόγραμμα απαιτούσε μια φιλολογική παιδαγωγική, ικανή να οργανώσει το αντικείμενο και τη μέθοδο διδασκαλίας του, τα εγχειρίδια και την κατάρτιση των εκπαιδευτικών.

Η λογοτεχνία, λοιπόν, δεν φαίνεται να «αυτονομείται» μόνη της, βάσει των αντιλήψεων των συγγραφέων και του αναγνωστικού κοινού ή της «ωρί-

3. Γ. Δροσίνης, Γ. Κασδόνης, *Νεοελληνικά Αναγνώσματα, προς χρήση των Ελληνικών σχολείων*, τόμος Α', διά τους μαθητές της Α' τάξεως, Βιβλιοπωλείον «Ο Κοραής» Α. Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1884.

4. Αμέσως μετά τον διορισμό του στο Πανεπιστήμιο, το 1875, ο Πανταζίδης ανέλαβε να διδάξει «Γυμνασιακή Παιδαγωγική» «επί τη ελπίδι», όπως έγραφε αργότερα ο ίδιος, «ότι θα έλθη καιρός, καθ' ον και η πολιτεία θ' απαιτήσει παρά των διδασκάλων της μέσης εκπαίδευσως τας αναγκαίας παιδαγωγικές και διδακτικές γνώσεις» (Ι. Πανταζίδης, *Γυμνασιακή παιδαγωγική. Προς χρήση των τε φοιτητών της φιλολογίας και πάντων εν γένει των διδασκάλων της μέσης εκπαίδευσως*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1889, σ. κ').

μασης» της συγγραφικής παραγωγής, όπως έχουμε συνηθίσει να πιστεύουμε. Αντιθέτως, αποκτά το όνομά της τη στιγμή που μπαίνει στην εκπαίδευση και προκειμένου να την υπηρετήσει ως διδακτικό αντικείμενο. Σε αυτό το πλαίσιο εγγράφεται η πολύπλευρη λογοτεχνική-παιδαγωγική δραστηριότητα του Αριστοτέλη Κουρτίδη, την οποία παρουσιάζει αναλυτικά και επαρκέστατα η μελέτη της Ράνιας Πολυκανδριώτη. Και το πλαίσιο είναι οπωσδήποτε σύνθετο και ενδιαφέρον. Όπως δείχνει η Πολυκανδριώτη, η κυρίαρχη έμφαση στο σπίτι, στην οικογενειακή ζωή και στο παιδί στη λογοτεχνική (ιδίως την πεζογραφική) παραγωγή της εποχής συμπίπτει με το πρόταγμα της δημιουργίας μιας λογοτεχνίας «απόλυτα εθνικοποιημένης», με την «παγωγή της λογοτεχνίας στην προαγωγή της εθνικής ιδέας», επομένως και με τη συνύφανση της ηθικής με την εθνική αγωγή. Επιπροσθέτως, οι θεματικοί και ιδεολογικοί προσανατολισμοί της λογοτεχνίας που απευθύνεται σε ενήλικες, συγκλίνουν με εκείνους της λογοτεχνίας για παιδιά, με κοινό προσανατολισμό την πατριδογνωσία και την ηθογραφία. Η Πολυκανδριώτη επισημαίνει, επίσης, τις αξιοσημείωτες αναλογίες ανάμεσα στο κείμενο του διαγωνισμού του Υπουργείου Παιδείας για τη σύνταξη σχολικών βιβλίων (το 1882) και τη γνωστή προκήρυξη για τον διαγωνισμό διηγήματος της *Εστίας*, τον επόμενο χρόνο (πίσω και από τα δύο κείμενα είναι βέβαια ευδιάκριτη η μορφή του Νικολάου Πολίτη).

Έτσι, ο Αριστοτέλης Κουρτίδης, που έρχεται στην Αθήνα από την Κωνσταντινούπολη (ή ενδεχομένως τη Θράκη) στα τέλη της δεκαετίας του 1870, αρχίζει την πολύπλευρη συγγραφική

του δραστηριότητα τη στιγμή που η νεοελληνική λογοτεχνία θεσμοθετείται, αρχίζει να οργανώνεται σε σχολικό κανόνα και συγχρόνως να αποκτά κοινωνική λειτουργία στην κρατική εκπαίδευση, ως αποτελεσματικός τρόπος για τη μετάδοση μηνυμάτων, ως μέσο για τη διάπλαση των Ελλήνων και ως μέθοδος αγωγής. Ο Κουρτίδης φέρνει μαζί του έναν παιδαγωγικό προσανατολισμό, διανοητικό ήδη από τη μαθητεία του στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, και στις ιδέες του Διαφωτισμού, ο οποίος ασφαλώς ενισχύεται ύστερα από τις σπουδές του στη Γερμανία, όταν επιστρέφει με διδακτορικό στη Φιλοσοφία από το Πανεπιστήμιο της Λένας. Όπως μαθαίνουμε στο βιβλίο της Πολυκανδριώτη, ως παιδαγωγός είναι εμπειριστής και ρεαλιστής (όπως είναι, εξάλλου, και στα λογοτεχνικά του κείμενα) και πιστεύει στον αποστολικό ρόλο της εκπαίδευσης και στη σύνδεσή της με την εθνική ταυτότητα. Ο Κουρτίδης είναι ένας φιλοπρόοδος συντηρητικός αστός ευρωπαϊκής καλλιέργειας, πάντα μετριοπαθής και πραγματιστής, ούτε δημοτικιστής ούτε υπέρμαχος της καθαρεύουσας, προσαρμοστικός στις απαιτήσεις των καιρών που αλλάζουν και βέβαια παραμένει ένας «μέσος λόγιος» που δεν καταφέρνει ποτέ να ενταχθεί στην ελίτ της εποχής του, να γίνει δηλαδή καθηγητής στο Πανεπιστήμιο ή ακαδημαϊκός. Ως πρακτικός άνθρωπος της εποχής του, εξάλλου, είναι και αυτός πολυπράγμων: γράφει λογοτεχνία (για παιδιά και για μεγάλους), αλλά και άλλα κείμενα (ψυχολογικά, παιδαγωγικά και φιλοσοφικά) πρακτικού και εκλαϊκευτικού χαρακτήρα, ασχολείται με το θέατρο και με τη λαογραφία, δημοσιογραφεί και εκδίδει περιοδικά: σταδιακά πάντως αφοσιώ-

νεται στη σύνταξη αναγνωστικών βιβλίων και, μέσω αυτών, στο αίτημα της πολιτισμικής, ηθικής και εθνικής διάπλασης των παιδιών.

Η πολυπραγμοσύνη του Κουρτίδη, σε συνδυασμό με τον έντονο διδακτισμό της λογοτεχνικής του παραγωγής, θα μπορούσε να τον συστήσει στα μάτια μας (τηρουμένων των αναλογιών) ως διάδοχο του Ραγκαβή και άλλων συγγραφέων, οι οποίοι επίσης επιχειρούν στα μέσα του 19ου αιώνα την ηθική και ιδεολογική διάπλαση του κοινού τους (κυρίως των γυναικών). Ο Κουρτίδης, ωστόσο, δεν γράφει απλώς διδακτικά διηγήματα: συστηματοποιεί τη λογοτεχνία ως εκπαιδευτικό αντικείμενο. Νομίζω ότι ο ίδιος βλέπει, μέσα από την παιδεία και την παιδαγωγική του εμπειρία, αλλά ίσως και μέσα από τη θητεία του στη Γερμανία, ότι το αίτημα των καιρών, το στοίχημα για τη λογοτεχνία στα χρόνια του, βρίσκεται στην εκπαίδευση: στην οργάνωση της λογοτεχνίας σε διδακτικό αντικείμενο, και ειδικότερα στη συγκρότηση του σχολικού λογοτεχνικού κανόνα. Ο κανονικοποιητικός προσανατολισμός του Κουρτίδη εκφράζεται, εξάλλου, και σε άλλες όψεις της πνευματικής του δραστηριότητας, πέρα από τα πολλά σχολικά αναγνωστικά που συντάσσει, όπως π.χ. μέσα από την αρθρογραφία του και τη συμμετοχή του σε διάφορες επιτροπές λογοτεχνικών διαγωνισμών, βραβείων και περιοδικών.

Μέσα από αυτήν τη θεώρηση μπορούμε νομίζω να ανιχνεύσουμε βασικότερα το αίτημα που μοιάζει να συνιστά η «περίπτωση Κουρτίδη». Πολλοί έχουν κατά καιρούς αναρωτηθεί πώς γίνεται ένας άνθρωπος υψηλής παιδείας και καλλιέργειας να αναλωθεί στη συγγραφή τόσο «χαμηλού» έργου (σχολι-

κών βιβλίων και αναγνωσμάτων για παιδιά / διδακτικών και εκλαϊκευτικών βιβλίων για μεγάλους). Ο Παλαμάς, ο Ξενόπουλος, ο Δροσίνης, ο Καμπούρογλου, η Καλλιρόη Παρρέν και άλλοι λόγιοι της εποχής φαίνεται επίσης να απορούν γιατί ο φίλος και συνεργάτης τους, με τα εφόδια και τις ικανότητες που διέθετε, δεν επεδίωξε να «εκφραστεί» λογοτεχνικά, με περισσότερο φιλόδοξο έργο. Νομίζω ότι πέρα από όψεις του χαρακτήρα του Κουρτίδη, της ιδιοσυγκρασίας του ή των περιορισμένων φιλοδοξιών του, η σκανδαλιστική επιμονή του στον ρόλο του «λογοτέχνη-παιδαγωγού» φανερώνει την ένταξή του σε μια διακριτή πνευματική παράδοση του ευρωπαϊκού 19ου αιώνα. Ένας γερμανομαθής θα μπορούσε ίσως να εντοπίσει συγκεκριμένα πρότυπα του Κουρτίδη σε αυτόν τον προσανατολισμό. Επειδή δεν είμαι σε θέση να το κάνω, περιορίζομαι στο γενικό παράδειγμα του βικτωριανού ποιητή, κριτικού και επιθεωρητή των σχολείων Matthew Arnold, ο οποίος οργάνωσε τη λογοτεχνία σε σχολικό αντικείμενο στην Αγγλία, τη δεκαετία του 1860, τονίζοντας την αξία της για τη διάπλαση της ψυχής και του χαρακτήρα, την υποβολή προτύπων ηρωικής και ευγενούς συμπεριφοράς, αλλά και για την ενίσχυση της κοινωνικής αλληλεγγύης και της εθνικής ταυτότητας. Παράλληλα, ο Arnold έδωσε έμφαση στην εκλαΐκευση του κανόνα, με σκοπό να γίνει η λογοτεχνία προσιτή σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και, βέβαια, με την προσδοκία ότι η λογοτεχνία, ως υποκατάστατο της θρησκείας, θα συνέβαλλε στην άμβλυνση των οξύτατων κοινωνικών αντιπαραθέσεων. Δεν υποστηρίζω ότι ο Κουρτίδης ήταν ο Έλληνας Arnold. Νομίζω όμως ότι

ως «μέσος λόγιος», μαζί με άλλους λησμονημένους συγγραφείς της εποχής του, προσπάθησε να υπηρετήσει τη λογοτεχνία ως θεσμική λειτουργία και ως εργαλείο αγωγής και να συμβάλει με τον τρόπο αυτό στο ευρύτερο (και μείζον, για την εποχή του) εγχείρημα του εγγραμματισμού και της καλλιέργειας των λαϊκών στρωμάτων. Με αυτήν την έννοια είναι εύλογο ότι η βασίμη αποτίμηση του έργου του Κουρτίδη δεν μπορεί να περιοριστεί στις παραμέτρους της «λογοτεχνικής αξίας», αλλά θα πρέπει να ενταχθεί στα συμφραζόμενα της (ακόμη αδιερεύνητης και μάλλον περιφρονημένης) ιστορίας της ελληνικής φιλολογικής/λογοτεχνικής εκπαίδευσης.

Η λαμπρή μονογραφία της Ράνιας Πολυκανδριώτη ανήκει στο είδος της πνευματικής βιογραφίας, που, όπως συχνά παρατηρούσε ο Κ. Θ. Δημαράς, έχει καλλιεργηθεί ελάχιστα στον τόπο μας. Όπως κάθε σοβαρή βιογραφία, η εργασία αυτή αποκαλύπτει πολύ περισσότερα από τη ζωή και το έργο ενός ανθρώπου. Πέρα από την ανάδειξη του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος που παρουσιάζει η περίπτωση Κουρτίδη ως περίπτωση, η μελέτη της Πολυκανδριώτη συμβάλλει υποδειγματικό στο πέρασμα από την ιστορία της λογοτεχνίας (ως ιστορία μορφών, δημιουργών, ρευμάτων και έργων) στην ιστορία του λογοτεχνικού θεσμού, της κοινωνικής λειτουργίας και των ιδεολογικών χρήσεων της λογοτεχνίας, στην ιστορία επίσης του λογοτεχνικού κανόνα (η εκπαιδευτική λειτουργία του οποίου στην Ελλάδα ανατανακλάται πολύ εντονότερα στη σχολική από ό,τι στην πανεπιστημιακή φιλολογία). Πρόκειται για ένα σημαντικό βιβλίο που, σε πείσμα των φιλολογικών προκαταλήψεων, προσεγγί-

γίζει το αντικείμενό του από ιστορική προοπτική, με μετριοπάθεια και αυθεντική ερευνητική περιέργεια, και έτσι το αναδεικνύει σε κεντρικό παράδειγμα για τη μελέτη των πολιτισμικών και ιδεολογικών διεργασιών που σημαδεύ-

ουν τη διαπλοκή της λογοτεχνίας με την εκπαίδευση στα τέλη του ελληνικού 19ου αιώνα.

ΤΑΚΗΣ ΚΑΓΙΑΛΗΣ

**Βάσω Σειρηνίδου**, *Έλληνες στη Βιέννη (18ος – μέσα 19ου αιώνα)*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2011, 497 σ.

«Η συγγραφή μιας μελέτης για τους Έλληνες της Βιέννης κατά τον 18ο και 19ο αιώνα μοιάζει με άσκηση σε τεντωμένο σκοινί», αναφέρει χαρακτηριστικά η Βάσω Σειρηνίδου στην αρχή της εισαγωγής του βιβλίου της: μια θέση που αβίαστα θα μπορούσε να υιοθετήσει κανείς, καθώς η συστηματική ενασχόληση με το ιστοριογραφικό πεδίο του παροικιακού ελληνισμού γεννά ένα είδος ερμηνευτικής αμφιθυμίας ή αβεβαιότητας. Δεδομένης, μάλιστα, της μεθοδολογικής και θεματολογικής ανανέωσης της ιστοριογραφίας των παροικιών κατά τις τελευταίες δεκαετίες, κάθε προσπάθεια να δοθούν μονοσήμαντες απαντήσεις σε ερωτήματα που άπτονται πολυποικίλων πτυχών του μεταναστευτικού φαινομένου προσκρούει στην εγγενή αδυναμία να προσεγγιστούν και να αναλυθούν σύνθετες ιστορικές πραγματικότητες, υπό το πρίσμα κλειστών, ενιαίων σχημάτων. Μάλιστα, η ίδια η συγγραφέας αναγνωρίζει εξ αρχής τις δυσκολίες αυτές, καθώς και τα προβλήματα που προκύπτουν από τη χρήση των όρων *Έλληνες (Griechen)* και διασπορά, όταν επιχειρείται από τη μια να προσδιοριστεί το συλλογικό υποκείμενο και από την άλλη να περιγραφεί η κατάσταση την οποία βιώνει στα εξω-οθωμανικά πολιτισμικά περιβάλλοντα. Ας

σημειωθεί ότι ο αναστοχασμός γύρω από την ανάδυση του μετανάστη-παροίκου ως αναγνωρίσιμου κοινωνικού υποκειμένου λειτουργεί πράγματι καθοριστικά στη διαμόρφωση της ερευνητικής ματιάς της συγγραφέως, που ανασυγκροτεί, με αριστοτεχνικό τρόπο, πολύπλευρα το παροικιακό παρελθόν, συνομιλώντας διαρκώς με το σώμα των διαθέσιμων, πρωτογενών και δευτερογενών, πηγών της.

Ας ξεκινήσουμε λοιπόν από τα ίδια τα αρχειακά τεκμήρια, αφού το μεγαλύτερο μέρος της μελέτης στηρίχθηκε σε ανέκδοτο αρχειακό υλικό. Η μη δυνατότητα πρόσβασης της Σειρηνίδου –για τους λόγους που αναφέρονται στην εισαγωγή της– στα αρχεία των ελληνικών κοινοτήτων της Αγίας Τριάδας και του Αγίου Γεωργίου της Βιέννης, της επέβαλε την αναζήτηση καταλοίπων, ως επί το πλείστον, σε μη ελληνικούς αρχειακούς τόπους. Πιστοποιητικά θανάτου, απογραφές περιουσιών και διαθήκες Ελλήνων, αλλά και αιτήσεις πρωτοκόλλησης ελληνικών επιχειρήσεων και εμπορικές εγκυκλίαι ξεπηδούν μέσα από το Αρχείο της Πόλης της Βιέννης (*Wiener Stadt- und Landesarchiv*), δίνοντας την ευκαιρία στον μελετητή να ανιχνεύσει συλλογικές νοστροπίες και συμπεριφορές. Μέσα δη-



λαδή από τη διερεύνηση ατομικών πρακτικών και στάσεων, αποκαλύπτεται ο τρόπος με τον οποίον οι ίδιοι οι μετανάστες αντιμετώπιζαν την καθημερινότητά τους, επιδιώκοντας να ενταχθούν στο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον της χώρας υποδοχής τους, της Μοναρχίας των Αψβούργων. Διατάγματα, εκθέσεις διοικητικών αρχών και εγγώριων οικονομικών παραγόντων, καθώς και αιτήματα, οικονομικού περιεχομένου, *Ελλήνων* της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας, σκορπισμένα στο Αρχείο της Αψβουργικής Αυλικής Καγκελαρίας (Hofkammerarchiv) και στο Κρατικό Αρχείο της Αυστρίας (Österreichisches Staatsarchiv), αντανακλούν, κυρίως, όψεις της οικονομικής παρουσίας και δράσης των εμπορευόμενων οθωμανών υπηκόων στη Βιέννη του 18ου αιώνα. Επιπλέον, μαρτυρούν τις συνθήκες, μέσα στις οποίες διαμορφώθηκαν οι επιχειρηματικοί προσανατολισμοί και τα επαγγελματικά τους δίκτυα, τα θεσμικά, νομικά και πολιτικά πλαίσια, εντός των οποίων αρθρώθηκε ο κόσμος των ελληνικών επιχειρήσεων τον 18ο και τον 19ο αιώνα.

Η μελέτη διαρθρώνεται σε έντεκα κεφάλαια που, με ένα νήμα εσωτερικής σύνδεσης και λογικής αλληλουχίας μεταξύ τους, εισάγουν σταδιακά τον αναγνώστη στο φαινόμενο της μετανάστευσης, ξεκλειδώνοντας και αποκαλύπτοντας εκφάνσεις της μεταναστευτικής εμπειρίας του ελληνικού στοιχείου της Βιέννης. Αρχικά χαρτογραφούνται οι δρόμοι του εμπορίου μέσα από τη σκιαγράφηση των χερσαίων εμπορικών μεταναστεύσεων στο διάστημα μεταξύ 17ου και 19ου αιώνα. Με τη χρήση αναλυτικών εργαλείων δοκιμασμένων στις μεταναστευτικές σπουδές και με γνώση της τρέχουσας διεθνούς βιβλιο-

γραφίας για την ιστορία της μετανάστευσης, η Σειρηνίδου επιχειρεί μια τυπολογία των αποδημητικών αφηγηριών, προσεγγίζοντας τον ρόλο της γεωγραφίας, της οικονομίας και της πολιτικής εξουσίας στον τόπο προέλευσης και στις χώρες υποδοχής των μεταναστών, στον προσδιορισμό των προορισμών και των τελικών κατευθύνσεων.

Στη μελέτη της η ανάδειξη της κυριαρχίας των Ελλήνων στο εμπόριο της Αυστρίας με την Ανατολή και της μειωμένης παρουσίας των Εβραίων και των Αρμενίων στο χερσαίο εμπόριο με την Κεντρική Ευρώπη, κατά το δεύτερο μισό του 18ου και τον 19ο αιώνα, δεν υπακούει προφανώς στην ερμηνευτική προοπτική μιας εθνικής αφήγησης που αποσκοπεί στην αναπαραγωγή εθνικών στερεοτύπων. Η αλλαγή της ευρωπαϊκής ζήτησης από πολυτελή και ημιτελή προϊόντα της Ανατολής σε πρώτες ύλες και οι νέοι όροι που διαμορφώθηκαν στο εμπόριο μεγάλων αποστάσεων, μετά τη συνθήκη του Πασάροβιτς (1718), καθόρισαν σημαντικά τη θέση των ανταγωνιστικών εθνοτικών ομάδων των Βαλκανίων στο χονδρικό εμπόριο μεταξύ της Οθωμανικής και της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας και στις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης. Πέρα όμως από τις συγκυρίες της περιόδου, η συγγραφέας εξετάζει και τη βασική δεξαμενή του μεταναστευτικού δυναμικού στη Μοναρχία, τον ρόλο του οικοσυστήματος και της οικονομίας των τόπων εκκίνησης των *Griechen* της Βιέννης στη διεύρυνση των δυνατοτήτων επέκτασης των δραστηριοτήτων τους στα αψβουργικά εδάφη. Ορεινοί εμποροβιοτεχνικοί οικισμοί και αστικά ή διοικητικά κέντρα στη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία, με σημαντικές βλαχικές

εγκαταστάσεις και ελληνικό πολιτισμικό υπόβαθρο, αποτέλεσαν αφετηρίες αποδημίας ελληνόφωνων, βλαχόφωνων και αλβανόφωνων που, στη βάση ενός δικτύου μεταφορέων και εμπορικών πρακτόρων, επιχείρησαν να ελέγξουν οι ίδιοι τη ροή των προϊόντων από τους τόπους παραγωγής στα εξω-οθωμανικά καταναλωτικά κέντρα. Από την ιστορική αφήγηση δεν θα μπορούσαν βέβαια να απουσιάσουν οι πρωταγωνιστές της μεταναστευτικής διαδικασίας, που, μέσα από τη μελέτη του προφίλ τους, των ατομικών κινήτρων και των ψυχολογικών τους διαθέσεων, απεικονίζονται όψεις της γεωγραφικής κινήτικότητας. Στην οργάνωση του ταξιδιού, τα δίκτυα ανθρώπων που συνδέονταν μεταξύ τους μέσω συγγένειας, επαγγελματικής εμπειρίας, κοινής γεωγραφικής καταγωγής, αναγνωρίζονται και καταγράφονται στο βιβλίο ως εκ των ων ουκ άνευ συνθήκη για την επιτυχή έκβαση του μεταναστευτικού επιχειρήματος. Η διάβαση, άλλωστε, των συνόρων, είτε από ενήλικες είτε από παιδιά και γυναίκες, πέρα από ένα γεγονός διοικητικού διακανονισμού (κατοχή διαβατηρίου και άλλων διοικητικών εγγράφων) μπορούσε να ευοδωθεί μέσα από την αξιοποίηση πληροφοριών προερχόμενων από μέλη του διαπροσωπικού τους δικτύου που είχαν ήδη φύγει και εγκατασταθεί στα κεντροευρωπαϊκά περιβάλλοντα.

Στη συνέχεια, σε μια προσπάθεια να σκιαγραφηθεί το επιχειρηματικό περιβάλλον της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας, μελετώνται αφενός οι παράγοντες στη διαμόρφωση του οικονομικού τοπίου στη Βιέννη, αφετέρου τα περιθώρια επιχειρηματικής δράσης και επέκτασης των Ελλήνων της πόλης αλλά και γενικά η παρουσία μετανα-

στών στην οικονομική της ζωή. Η ανάπτυξη, από τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, μιας ευρείας κλίμακας μεταποιητικής παραγωγής στη βιεννέζικη ύπαιθρο προκάλεσε αλλαγές στο εμπόριο της πόλης, καθώς η εισαγωγή πρώτων υλών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία –τομέας που συμμετείχαν με το βαμβάκι τους και έλληνες έμποροι– έγινε το πολλά υποσχόμενο πεδίο επιχειρηματικής δράσης. Μην ξεχνάμε, επίσης, ότι η ενίσχυση της εγχώριας δευτερογενούς παραγωγής, μέσω χορήγησης, εκ μέρους του ψευδοβουργικού κράτους, ειδικών προνομίων και κινήτρων σε επενδυτές, εγγράφεται στο ευρύτερο πλαίσιο της μερκαντιλιστικής πολιτικής που εφαρμόστηκε από το 1740 έως το 1790 και που τροφοδότησε ένα νέο μεταναστευτικό κύμα στις αρχές του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, αποτελούμενο από τεχνικούς και χονδρέμπορους. Άγγλοι ειδικευμένοι μηχανικοί που επιδόθηκαν στον τομέα της επεξεργασίας μετάλλου, καθώς και έλληνες χονδρέμποροι που συμμετείχαν ενεργά στη διοχέτευση πρώτων υλών και ημιεπεξεργασμένων προϊόντων από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη (βαμβακιού, μεταξιού, μαλλιού, χρωστικών ουσιών και νημάτων) σε κλάδους της αυστριακής βιομηχανίας, όπως βαμβακοβιομηχανία και υφαντουργία, ενίσχυσαν το σώμα των ξένων επιχειρηματιών που, μαζί με έναν μεγάλο αριθμό προτεσταντών χονδρεμπόρων από τη Γερμανία και την Ελβετία, συνέβαλαν στην τόνωση της εγχώριας οικονομίας. Την ίδια περίοδο, η ανάπτυξη των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών αύξησε τη σημασία της Βιέννης ως οικονομικού κέντρου. Ο προσανατολισμός του τραπεζικού κεφαλαίου σε δραστηριότητες που υπα-

γορεύονταν από τη διεθνή εξάπλωση της εκβιομηχάνισης χαρακτηρίζει το τοπίο της βιεννέζικης χρηματογοράς τον 18ο αιώνα, το οποίο, ωστόσο, από τη δεκαετία του 1820, παρουσιάζει αλλαγές λόγω της αυτονομίησης των τραπεζικών λειτουργιών από τις καθαρά εμπορικές.

Δεδομένης της παραπάνω πραγματικότητας, η Σειρηνίδου, αξιοποιώντας τη σχετική γερμανόφωνη βιβλιογραφική παραγωγή, εξετάζει την ανάδειξη μιας ομάδας ανθρώπων που διαμορφώνουν «την κοινωνική τους ύπαρξη έξω από το πλαίσιο της νομοκατεστημένης κοινωνίας, μέσα από τη συμμετοχή τους στον κόσμο των επιχειρήσεων». Το ενδιαφέρον της εστιάζεται στην εθνική, θρησκευτική και κοινωνική σύνθεση των αστών του χρήματος, της οικονομικής αστικής τάξης (Wirtschaftsbürgertum) της Βιέννης, που συγκροτείται σε μια περίοδο (τέλη 18ου αιώνα) κατά την οποία εδραιώνεται και η παρουσία των Ελλήνων στην πόλη.

Ωστόσο, η απρόσκοπτη οικονομική δραστηριότητα των ελλήνων εμπόρων, που ρυθμιζόταν από τις συνθήκες (κυρίως του Πασάροβιτς) και από τους επιμέρους διακανονισμούς μεταξύ της Υψηλής Πύλης και της Βιέννης, στην πράξη αποτελούσε ζητούμενο για τους οθωμανούς υπηκόους της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας, καθώς οι διακρατικές συμφωνίες παραβιάζονταν αμοιβαία και οι σχέσεις των δύο πλευρών διακρίνονταν από έναν διαρκή αγώνα είτε για τη διατήρηση και την επέκταση είτε για τον περιορισμό των προνομιακών ρυθμίσεων. Το ύψος των τελωνειακών δασμών στα αψβουργικά σύνορα και το δικαίωμα εμπορίας άλλων αγαθών εκτός των «τουρκικών» αποτελούσαν επανειλημμένως ακανθώδη

ζητήματα για την αυστριακή διοίκηση. Η τελευταία, έχοντας ως στόχο να αντιμετωπίσει τις αρνητικές συνέπειες που είχε για το ισοζύγιο της Μοναρχίας η δράση των οθωμανών υπηκόων, προχώρησε, στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, στη λήψη μέτρων, εξαναγκάζοντας μεγάλο αριθμό βαλκάνιων εμπόρων να αποκτήσουν την αψβουργική υπηκοότητα. Η προσπάθεια να περάσει το εμπόριο με την Ανατολή στα χέρια των αψβούργων υπηκόων αλλά και η συνακόλουθη πολιτική των πολιτογραφίσεων δημιουργούσαν διαφορετικούς όρους δράσης και συγχρόνως διαφορετικά οικονομικά συμφέροντα ανάμεσα στους έλληνες εμπόρους. Η εξέταση αφενός των εμπορικών αξόνων, γύρω από τους οποίους κινούνταν, και αφετέρου της ποικιλίας των συναλλαγών που ανέπτυσσαν, αποκαλύπτει διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της ελληνικής εμπορικής διασποράς στην Κεντρική Ευρώπη. Τα ίδια τα επιχειρηματικά πεδία καταδεικνύουν τους προσανατολισμούς ενός μέρους των μεταναστών στο εσωτερικό της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας και τη σταδιακή εγκατάλειψη των οικονομικών τους δεσμών με την Οθωμανική.

Για την πληρέστερη μελέτη του έλληνα επιχειρηματία στη Βιέννη, η συγγραφέας επιλέγει να θέσει στο μικροσκόπιο της έρευνας τη θέση του στον επιχειρηματικό χάρτη της πόλης, εξετάζοντας κατ' αρχάς τη διεύρυνση της σφαίρας των δραστηριοτήτων του, τις οργανωτικές καινοτομίες και τις ευκαιρίες που ενίοτε υιοθετεί και αξιοποιεί αντίστοιχα. Η συμμετοχή των ελλήνων εμπόρων στο χρηματοπιστωτικό κύκλωμα της Ανατολής και γενικότερα η έντονη χρηματοπιστωτική τους δράση αποκαλύπτουν αναντίρρητα το εύρος

των τραπεζικών τους εργασιών. Αναζητώντας, μάλιστα, ανταποκρίσεις στο μοντέλο του «πολυδύναμου» επιχειρηματία μεταξύ των ελληνικών εμπορικών οίκων της Βιέννης, η Σειρηνίδου διαπιστώνει ότι «σε σχέση με τον κυρίαρχο στο εξωτερικό εμπόριο *griechischer Handelsmann* και τον επίσης δυναμικό έμπορο-τραπεζίτη, στην καμπή του 18ου προς τον 19ο αιώνα, τα ίχνη του «πολυδύναμου» επιχειρηματία στη Βιέννη είναι εμφανώς λιγοστά». Στην κατηγορία δηλαδή του επιχειρηματία που επενδύει στο εμπόριο προϊόντων, νομισμάτων και συναλλαγματικών, καθώς και στη βιομηχανία, σε έργα υποδομής, αγορές ακινήτων και τίτλων ευγενείας, συγκαταλέγονται λίγες περιπτώσεις Ελλήνων της Βιέννης, όπως των οικογενειών Σίνα, Δούμπα και Μεταξά.

Στο πλαίσιο της χαρτογράφησης του ελληνικού επιχειρηματικού κόσμου εξετάζεται η οργανωτική δομή των επιχειρήσεων, ενώ, με τη βοήθεια της μικροϊστορικής ανάλυσης, αναδύονται τα κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα της επιχειρηματικής οργάνωσης. Η κυριαρχία της οικογενειακής επιχείρησης, που αναγνωρίζεται, άλλωστε, στην ιστορία της ελληνικής εμπορικής διασποράς, εκφράζει την ανάγκη για ασφάλεια και περιορισμό των συνεπειών μιας οικονομικής καταστροφής, ενώ συνιστά το σταθερότερο και μακροβιότερο από τα ελληνικά εταιρικά σχήματα στη Βιέννη. Διαφορετικές πρακτικές επιχειρηματικής οργάνωσης και διαφορετική επιχειρηματική κουλτούρα διακρίνει κανείς, όταν στρέφει την προσοχή του στα ελληνικά εταιρικά σχήματα στην αυτοκρατορική πρωτεύουσα. Με κριτήριο τη γεωγραφική προέλευση και καταγωγή των συνεταίρων, συ-

γκροτούνται τρία τοπικά εμπορικά δίκτυα, το μακεδονοηπειρωτικό, το θεσσαλικό και το χιώτικο, με πολυπληθέστερο και μακράς διάρκειας παρουσίας το πρώτο, που χαρακτηρίζεται «από την προσήλωσή του σε σταθερά σχήματα (ατομικά ή οικογενειακά) και τη μικρή κλίση του προς ευέλικτες, βραχύβιες συνεργασίες και ταυτόχρονες επενδύσεις σε περισσότερες εταιρείες».

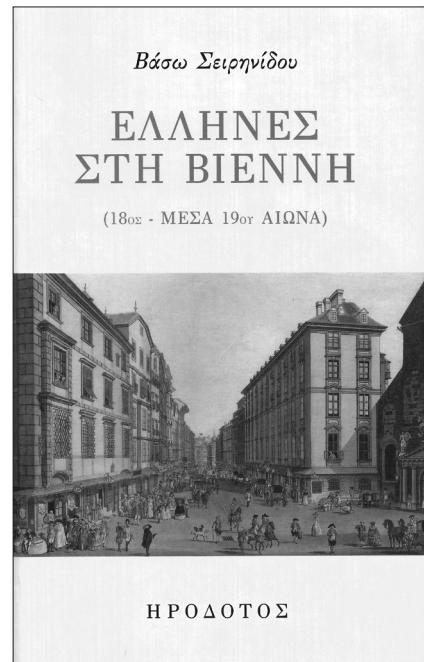
Τα στάδια, επίσης, της επαγγελματικής ανέλιξης και εν γένει η σταδιοδρομία στο εμπορικό επάγγελμα συνδέονταν με τη μαθητεία και εν συνεχεία την υπαλληλία των εκκολλητόμενων εμπόρων σε κάποιον εμπορικό οίκο, αποσκοπώντας στην κατάκτηση της αυτονομίας τους, η οποία επικυρωνόταν μέσα από την απόκτηση της προσωπικής επιχείρησης ή την ισότιμη συμμετοχή σε κάποιο εταιρικό σχήμα. Παράλληλα, μια δέσμη ηθικών επιταγών και αξιών που υιοθετούνταν από τον επιχειρηματικό κόσμο, υπάκουε στην ανάγκη δημιουργίας ενός κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των συναλλασσομένων, με δεδομένο, μάλιστα, τον έντονο προσωποποιημένο χαρακτήρα του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Από τον κόσμο των επιχειρήσεων και των επιχειρηματιών, η συγγραφέας περνά στην ποιοτική ανάλυση του κοινωνικού και οικονομικού φάσματος της ελληνικής εγκατάστασης στη Βιέννη, μέσα από την προσέγγιση του μεγέθους της ατομικής περιουσίας, όπως αυτή προκύπτει από το δείγμα 176 απογραφών περιουσίας, από το 1780 έως τα μέσα του 19ου αιώνα. Παρά τα όρια που θέτουν στο εν λόγω εγχείρημα το είδος της πηγής και η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος, γίνεται σαφές ότι οι Έλληνες της πόλης δεν συνι-

στούν μια οικονομικά και κοινωνικά ομοιογενή ομάδα. Από τα ποσοτικά δεδομένα συνάγεται, μεταξύ άλλων, ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των περιπτώσεων ανήκει στο κατώτατο άκρο της κλίμακας περιουσιών (στην κατηγορία 0-100 φιορίνια) και ότι, με εξαίρεση τις δεκαετίες 1801-1810 και 1841-1850, η πυκνότητα του κατώτατου ορίου της κλίμακας είναι υψηλότερη σε σχέση με τις υπόλοιπες βαθμίδες (α' κατηγορία: 100.001 φ. και άνω, β' κατηγορία: 10.001-100.000 φ., γ' κατηγορία: 1.001-10.000 φ., δ' κατηγορία: 101-1.000 φ.) καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι η φτώχεια συνιστά μια πραγματικότητα για τους Έλληνες, όπως άλλωστε και για το σύνολο του πληθυσμού της Βιέννης, αν και πρόσβαση στον πλούτο είχε ένα τμήμα ανάμεσα στους *Griechen*, πολύ μεγαλύτερο από το αντίστοιχο του συνολικού αστικού πληθυσμού της πρωτεύουσας. Η παρουσίαση της ποσοτικής και ποιοτικής εικόνας του υλικού πλούτου των παροίκων, όπως είναι ενδύματα, τιμαλφή, έπιπλα, είδη οικιακού εξοπλισμού και βιβλία, παρέχει τη δυνατότητα στον αναγνώστη να παρακολουθήσει αφενός την ένταξή τους σε διαφορετικές θέσεις μέσα στην κοινωνική ιεραρχία, τους έμφυλους ρόλους και τις επιδράσεις του νέου πολιτισμικού περιβάλλοντος σε συνήθειες και νοοτροπίες, αφετέρου τις κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές που αποτυπώνονται στον εσωτερικό χώρο της αστικής οικίας.

Στη συνέχεια, η Σειρηνίδου επανέρχεται σε ένα θέμα που συνιστά συμπληρωματική προσθήκη στην αρχική της προσπάθεια να ανασυνθέσει τη μεταναστευτική διαδρομή από τον χώρο των Βαλκανίων στην Κεντρική Ευ-

ρώπη, τις στρατηγικές των δρώντων υποκειμένων στο πλαίσιο των μεταναστευτικών δικτύων. Αυτή τη φορά το ενδιαφέρον της επικεντρώνεται στο μέγεθος της παροικίας στη Βιέννη, στις δημογραφικές διακυμάνσεις και στα αίτια αυτών. Η δυσκολία να διατυπωθούν έγκυρα συμπεράσματα για το μέγεθος της ελληνικής εγκατάστασης, όπως διατείνεται, άλλωστε, η συγγραφέας, «απηχεί τη ρευστότητα και την έντονη κινητικότητα που επικρατούσαν



στο εσωτερικό της». Στο ανάπτυγμα ενάμιση περίπου αιώνα (18ος – μέσα 19ου αιώνα), οι δημογραφικές συμπεριφορές υπαγορεύονταν όχι αναγκαστικά από οικονομικές αναγκαιότητες και ατομικές επιλογές, αλλά και από κρατικές παρεμβάσεις που οδηγούσαν σε επαναπροσδιορισμό των δεδομένων, όπως ήταν η θεσμοθέτηση, τη δεκαετία του 1770, των προϋποθέσεων για την

απόκτηση της αψβουργικής υπηκοότητας. Δεν είναι τυχαίο δηλαδή το γεγονός ότι η αύξηση της παρουσίας του γυναικείου και παιδικού πληθυσμού στην ελληνική παροικία συναρτήθηκε με την αναγκαστική μεταφορά στη Βιέννη της συζύγου και των τέκνων όσων επιθυμούσαν να πολιτογραφηθούν αψβούργοι υπήκοοι.

Πληροφορίες από απογραφές και πιστοποιητικά θανάτου για την οικογενειακή κατάσταση ανά φύλο των ελλήνων οθωμανών και αψβούργων υπηκόων αναδεικνύουν, επίσης, πτυχές του γαμήλιου προτύπου των Ελλήνων, αλλά και τη διαφορά του σε σχέση με το αντίστοιχο του υπόλοιπου πληθυσμού στην πόλη. Η εξέταση, επίσης, των οικιακών ομάδων στις οποίες συμμετείχαν Έλληνες, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ρίχνει φως στις μορφές συμβίωσης. Ωστόσο, η συγγραφέας παραδέχεται ότι στο διαθέσιμο υλικό δεν αναπαρίσταται με ακρίβεια η πραγματική σύνθεση και το μέγεθος της οικιακής ομάδας, αφού τα πιστοποιητικά θανάτου αποτυπώνουν μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή και παρέχουν στοιχεία αποκλειστικά για αυτήν. Επιπλέον, στο επίπεδο των οικογενειακών σχέσεων υπογραμμίζει τόσο τη συνάφεια οικογένειας και επιχείρησης όσο και τον πατερναλιστικό χαρακτήρα των ελληνικών οικογενειών της Βιέννης, που αντικατοπτρίζεται, μάλιστα, στον κειμενικό λόγο κυρίως των ανδρικών διαθηκών.

Η οργάνωση της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής κάθε μετανάστη ξεκινά με την εγκατάστασή του μέσα στον κοινωνικά διαφοροποιημένο οικιστικό ιστό του τόπου προορισμού. Το αστικό περιβάλλον, οι κοινωνικές λειτουργίες του χώρου, η κατανομή του

πληθυσμού σε αυτόν, οι μορφές κατοικίας και συνύπαρξης αποτελούν βασικούς άξονες, γύρω από τους οποίους περιστρέφεται η συγγραφέας, προκειμένου να διερευνήσει τους λόγους για τους οποίους οι Έλληνες της Βιέννης επιλέγουν να συγκεντρωθούν οικιστικά στα οικοδομικά τετράγωνα πέριξ της alter Fleischmarkt, στον πυρήνα της πόλης (Innenstadt). Η σταθερή παρουσία τους στην περιοχή αυτή, καθ' όλη τη διάρκεια των χωροταξικών ανακατατάξεων της πρωτεύουσας, πιστοποιεί την οικονομική και κοινωνική σημασία της για τους μετανάστες από την ελλαδική χερσόνησο, που οικειοποιήθηκαν και συμβολικά το νέο περιβάλλον στο πλαίσιο της οργάνωσης της θρησκευτικής τους ζωής. Η ίδρυση δηλαδή των δύο ορθόδοξων ναών τους, αρχικά του Αγίου Γεωργίου και αργότερα της Αγίας Τριάδος, επικυρώνει αλλά και νοηματοδοτεί τη σχέση των ορθόδοξων, οθωμανών και αψβούργων υπηκόων με τον χώρο, στη βάση των διακριτών κοινοτικών τους ταυτοτήτων.

Στην πορεία η συγγραφέας στρέφει την προσοχή της σε ένα προσφιλέστερο για τους μελετητές του εθνικισμού πεδίο έρευνας, την ταυτότητα. Αναγνωρίζοντας τη δυσκολία του εγχειρήματος και συνομιλώντας με τη σχετική ιστοριογραφική παραγωγή, καταφέρνει να υπερκεράσει τους κινδύνους που εμπερικλείει η αδυναμία της να έχει πρόσβαση στα αρχεία των ελληνικών κοινοτήτων της Βιέννης. Αποφεύγει να εγκλωβιστεί σε ερμηνευτικά σχήματα που αναπαράγουν επιστημονικά αβάσιμες θέσεις και εθνοκεντρικές αντιλήψεις, και συγχρόνως αναζητά τρόπους, προκειμένου να φωτίσει τον σύνθετο χαρακτήρα των μεταναστευτικών ταυτοτήτων. Η θρησκευτική ταυτότη-



τα, η υπηκοότητα και η επαγγελματική ιδιότητα μελετώνται πολυπρισματικά, για να κατανοηθούν εξελίξεις άρρηκτα συνυφασμένες με ζητήματα εκκλησιαστικής οργάνωσης και κοινοτικής συσπείρωσης, με προδηλώσεις εθνικισμού αλλά και με στρατηγικές προσαρμογής σε πολλαπλά οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Με λίγα λόγια, στην ιστορία των δύο ορθόδοξων κοινοτήτων στη Βιέννη, του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Τριάδος, η Σειρηνίδα διακρίνει κάτι περισσότερο από αυτό που υιοθετεί η εθνική ιστοριογραφία, «βλέποντας τους πρώτους ως θεματοφύλακες της ελληνικής ταυτότητας και τους δεύτερους πρόθυμους να υιοθετήσουν αλλότρια ήθη». Η προσέγγιση της γλώσσας ως μέσου εκδήλωσης οικονομικών, κοινωνικών και εθνοτικών διαφορών και η εξέταση πτυχών της πνευματικής παραγωγής και εκπαιδευτικής δράσης των παροίκων στη Βιέννη (π.χ. ίδρυση σχολείου, εκτύπωση εγχειριδίων για τη σπουδή μητρικών γλωσσών κτλ.), από τη μια λειτουργούν συμπληρωματικά στην αποκρυπτογράφηση των ταυτοτικών τους αναζητήσεων, από την άλλη αποκαλύπτουν τον βαθμό συνάφειας της ελληνόγλωσσης λόγιας παραγωγής με την ελληνική εμπορική δραστηριότητα.

Το βιβλίο ολοκληρώνεται με τη διερεύνηση των δεσμών των βιεννέζων Ελλήνων από τη Μακεδονία, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τους τόπους καταγωγής τους, πριν και μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, καθώς και του ρόλου τους ως φορέων εθνικής ιδεολογίας. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, η ελληνική Επανάσταση και η δημιουργία ελληνικού κράτους δεν συνιστούσαν τομή για τη

ζωή των Ελλήνων στην αυτοκρατορική πρωτεύουσα, καθώς τα οικονομικά τους ενδιαφέροντα, κυρίως εκείνων που ήταν αψβούργοι υπήκοοι, ήταν σταθερά προσανατολισμένα στα εδάφη της Μοναρχίας και οι οθωμανοκρατούμενες περιοχές, από τις οποίες κατάγονταν, δεν είχαν τότε ενταχθεί στην ελληνική επικράτεια. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ήταν λίγες οι περιπτώσεις μεγάλων ελληνικών οικογενειών της Βιέννης (Σίνα, Μπέλιου, Δούμπα, Μανούση) που συγκαταλέγονται στον κατάλογο των σημαντικών ευεργετών του ελληνικού κράτους. Η διασπορική ταυτότητα των Ελλήνων της Βιέννης εκφράστηκε κυρίως στην ιδιαίτερη πατρίδα τους, μέσα από την υποστηρίξιμη εκπαιδευτικών και προνοιακών θεσμών αλλά και μέσα από την ανάπτυξη φιλανθρωπικής δραστηριότητας, με αποδέκτες τα μέλη της ίδιας της παροικίας ή άλλων ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στην Αψβουργική Αυτοκρατορία, ή ακόμα και μέσω της συμμετοχής τους στα ευρύτερα φιλανθρωπικά δίκτυα της Βιέννης.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να επισημάνω ότι η εργασία αυτή αποτελεί σημαντική συμβολή στην ιστοριογραφία για τον παροικιακό ελληνισμό και εν γένει για τη μετανάστευση υποκειμένων (ατομικών και συλλογικών) από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη στην Κεντρική Ευρώπη (18ος – μέσα 19ου αιώνα), καθώς αναδεικνύει τη μεταναστευτική ομάδα ως οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά μη ομοιογενές σύνολο. Παράλληλα, η συγγραφέας καταφέρνει να υπερβεί ερμηνευτικούς καταναγκασμούς, σύμφωνα με τους οποίους η εξέταση της διασποράς καθίσταται δυνατή μόνον μέσα από την προσέγγιση της σχέσης της προς κάποιο εθνικό

κέντρο. Αρνείται δηλαδή να υποκύψει –και ορθώς– στα κλεύσματα μιας εθνικής ιστοριογραφίας που αναζητά στις πολιτισμικές επιλογές των παροίκων

την επιβεβαίωση του εθνικού χαρακτήρα της διασποράς).

ΙΚΑΡΟΣ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ

**Έφη Κάννερ, Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ελλάδα και στην Τουρκία. Ο κόσμος μιας ελληνίδας χριστιανής δασκάλας, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2012, 390 σ.**

Ας φωτίσουμε κατ' αρχάς τον κρυπτικό υπότιτλο. Ποια είναι η ελληνίδα χριστιανή δασκάλα που ο κόσμος της ανασυστήνεται στο βιβλίο; Το όνομα της Σωτηρίας Αλιμπέρτη δεν είναι βέβαια άγνωστο στην ελληνική βιβλιογραφία. Οι σχετικές μνείες παρέμεναν ωστόσο διάσπαρτες και αναμφίβολα λιγοστές σε σχέση με το πλούσιο έργο και τη μακρά δράση της. Εύστοχα η Έφη Κάννερ εντόπισε την έλλειψη αυτή και ανέλαβε την πλήρωσή της. Θεμέλια πηγή για τη μελέτη της το αρχείο της Σωτηρίας Αλιμπέρτη, που απόκειται στο ΕΛΙΑΜΙΕΤ και ταξινομήθηκε παλαιότερα, το 1996, από την ίδια τη συγγραφέα.

Η Σωτηρία Αλιμπέρτη γεννήθηκε το 1847 και πέθανε το 1929. Το τόξο αυτό της βιωτής της ορίζει και τη χρονική περίοδο της πραγματέυσης: από τα μέσα, κυρίως το τελευταίο τέταρτο, του 19ου μέχρι και την τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Ο γεωγραφικός χώρος; Η μελέτη τοποθετείται στο ελληνικό Βασίλειο, την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τα Βαλκάνια· και πάλι οι βιογραφικοί ορίζοντες της Αλιμπέρτη. Όσον δε αφορά την ευρωπαϊκή Δύση, επανέρχεται ούτως ή άλλως σε όλο το βιβλίο, όπως θα δούμε και παρακάτω, ως πολιτισμική έμπνευση και σκόπευση.

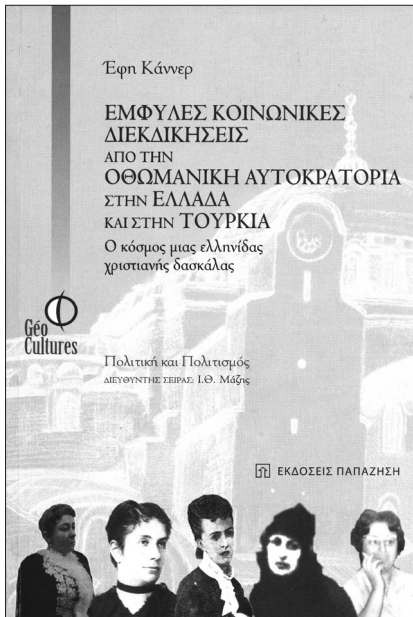
Στο πρώτο κεφάλαιο, η συγγραφέας μάς γνωρίζει την οικογενειακή

καταγωγή της Αλιμπέρτη: τον πατέρα της Παναγιώτη Κλεομένη Οικονόμου, τη μητέρα της Άννα Δημητρίου, τα αδέρφια της. Εδώ παρουσιάζονται και τα πρώτα βήματά της στην εκπαίδευση. Η Αλιμπέρτη αποφοιτά από το Αρσάκειο το 1867. Εργάζεται ως δασκάλα από το 1869 έως το 1872 στη σχολή Χίλλ υπό τη διεύθυνση της Καλλιόπης Κεχαγιά και της Αικατερίνης Χρηστομάνου, μετέπειτα Λασκαρίδου. Αργότερα, το 1873, ταξιδεύει στην Ιταλία και τη Γαλλία τελειοποιώντας τις σπουδές της. Οι οικογενειακές σχέσεις και μαζί η οικονομική δυσπραγία, η γυναικεία εκπαίδευση και οι δεσμοί, φιλικό και επαγγελματικό, που εκεί αναπτύσσονται, ορίζουν την πρώτη περίοδο της διαμονής της στο ελληνικό Βασίλειο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, παρακολουθούμε την αποδημία και την εγκατάστασή της, το 1875, στην Κωνσταντινούπολη. Προσλαμβάνεται ως υποδιευθύντρια, με διευθύντρια την Καλλιόπη Κεχαγιά, στο νεοσύστατο εκπαιδευτήριο του Ζαπτείου που ιδρύεται με την πρωτοβουλία του Εν Κωνσταντινυπόλει υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως Συλλόγου και την αρωγή του Κωνσταντίνου Ζάππα. Η γυναικεία εκπαίδευση και η σημασία της στην ελληνορθόδοξη κοινότητα της Πόλης αλλά και στις

άλλες εθνοθηρησκευτικές κοινότητες της Αυτοκρατορίας, το αδιαμφισβήτητο κύρος του Ζαππείου, η προβεβλημένη θέση της διεύθυνσής του, και βέβαια οι σφοδρές επικρίσεις εναντίον της αποτελούν ζητήματα που διερευνώνται στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου.

Στον επαγγελματικό κύκλο του Ζαππείου, όπως διαβάζουμε στη συνέχεια, στο τρίτο κεφάλαιο, η Αλιμπέρτη θα



συναντήσει τον μετέπειτα σύζυγό της, Ιωάννη Αλιμπέρτη, βιβλιοπώλη, μέλος του Εν Κωνσταντινουπόλεϊ Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου και γραμματέα, χάρη στη μεσολάβηση της Κεχαγιά, του Κ. Ζάππα. Με τον γάμο της, το 1882, η Σωτηρία Αλιμπέρτη εγκαθίσταται στη Ρουμανία. Το 1893 επιστρέφει στην Αθήνα και το 1902, όταν πεθαίνει ο άνδρας της, αναλαμβάνει τη διεύθυνση στο Νικολαΐδειο Παρθενγωγείο της Λέρου. Γάμος εξ έρωτος και όχι από συμφέρον, κάποτε ευμά-

ρεια και άλλοτε οικονομικές δυσχέρειες χαρακτηρίζουν τον συζυγικό βίο της Αλιμπέρτη.

«Γράφουσα», η Σωτηρία Αλιμπέρτη αρθρογραφεί στις εφημερίδες *Πατρίς* και *Σύλλογοι* του Βουκουρεστίου, και βέβαια στην *Εφημερίδα των Κυριών* της Καλλιρρόης Παρρέν. Πρωτοστατεί στην ίδρυση του Συλλόγου «Εργάνη Αθηνά» και στην έκδοση, το 1899, του περιοδικού του *Πλειάς*. Γυναικείες συσσωματώσεις και ηγετικά πρόσωπα καταγράφονται στην ύλη της μακρόβιας *Εφημερίδος των Κυριών*, με σημαίνουσες κάποτε, παρατηρεί η Έφη Κάννερ, αποσιωπήσεις. Το 1911, με ενέργειες της Αλιμπέρτη, η Εργάνη Αθηνά μετονομάζεται Πανελλήνιος Σύλλογος Γυναικών και το 1917 ιδρύεται ως παράρτημά του ο Σύλλογος Γυναικών Θεσσαλονίκης, με πρόεδρο τη Σωτηρία Αλιμπέρτη. Το 1922 συστήνεται, με πρώτη πρόεδρο την Αλιμπέρτη, ο Διεθνής Σύνδεσμος Γυναικών. Βαλκανικοί πόλεμοι, βενιζελικοί χρόνοι, μεσοπολεμικές γυναικείες οργανώσεις ορίζουν, όπως καταγράφονται στο τέταρτο κεφάλαιο, την τελευταία αυτή περίοδο στη δράση της Σωτηρίας Αλιμπέρτη.

Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο, η συγγραφέας εστιάζει την πραγματευσή της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή καλύτερα σε μια συγκριτική προσέγγισή της με την Ελλάδα. Η *Εφημερίς των Κυριών*, η Εργάνη Αθηνά, μολονότι εδρεύουν στο ελληνικό Βασίλειο, συγκροτούν και ταυτόχρονα αξιολογούν, παρατηρεί η Έφη Κάννερ, φιλικά, συγγενικά και επαγγελματικά δίκτυα πέρα από τα γεωγραφικά όριά του. Ανιχνεύονται ακόμη εκεί ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στην *Εφημερίδα των Κυριών* και την ομότιτλη

της μουσουλμανική, γυναικείες συλλογικές παρεμβάσεις στα Βαλκάνια από τον 19ο μέχρι και τον αρχόμενο 20ό αιώνα. Εξετάζονται τέλος τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών, και ειδικότερα το αίτημα της ψήφου, στη μεσοπολεμική περίοδο, στην Ελλάδα και την Τουρκία.

Με μεθοδολογικά εργαλεία τη μικροϊστορία και τις θεωρίες των κοινωνικών δικτύων, η Έφη Κάννερ, ακολουθώντας το βιογραφικό νήμα της Σωτηρίας Αλιμπέρτη, επιχειρεί γενικότερα τη θεώρηση των γυναικών ως δρώντων υποκειμένων στη διαδικασία εξαστισμού της ελληνικής και της οθωμανικής κοινωνίας κατά το δεύτερο μισό του 19ου έως και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η Σωτηρία Αλιμπέρτη συμβολοποιεί, σύμφωνα με τη συγγραφέα, μια νέα μορφή αστικής θηλυκότητας: σπουδές, βιοπορισμός, επαγγελματική σταδιοδρομία, μετανάστευση, συζυγικός, αισθηματικός δεσμός. Οι επαγγελματικές, κοινωνικές και οικονομικές της επιδιώξεις, οι επιτεύξεις των σκοπών της ή και οι ματαιώσεις, οι περιπέτειες, οι αγωνίες της διαγράφουν ένα νέο γυναικείο ιδεώδες, εμπνευσμένο από τα προτάγματα τόσο του Ρομαντισμού όσο και του Διαφωτισμού. Δίπλα στο παράδειγμα της Αλιμπέρτη μαρτυρούνται εκεί και άλλες γυναίκες που δρουν ασυνόδετες στον δημόσιο χώρο, όπως η Καλλιόπη Κεχαγιά, διακεκριμένη παιδαγωγός με την οποία για χρόνια συμπορεύτηκε η Αλιμπέρτη, άλλες δασκάλες ή και η μητέρα της, ιδιαίτερος δραστήρια προκειμένου για την τύχη της οικογένειας. Πράγματι, όπως εξηγεί η Ελένη Βαρίκα, το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, και κυρίως χάρη στην ανάπτυξη της γυναικείας εκπαίδευσης,

οι γυναίκες των μεσαιών στρωμάτων γίνονται πλέον ορατές στον δημόσιο χώρο. Οι μακρόχρονες εκεί «κοινωνικές», κατά τον όρο της Carroll Smith-Rosenberg, «σχέσεις» υφαίνουν ένα στέρεο πλέγμα γυναικείας αδελφότητας που ενθαρρύνει ή και εξασφαλίζει τη δημόσια παρουσία τους. Αλλά ακριβώς η συναίσθηση του ανήκειν στην ίδια, όχι μόνο βιολογική αλλά και κοινωνική κατηγορία, ό,τι ορίζεται από την Ελένη Βαρίκα ως συνείδηση φύλου, ενισχύει πέρα από τη δημόσια δράση των γυναικών και την αμφισβήτηση των ανδρικών αξιών. Αντίθετα, η διαμόρφωση της νέας αυτής γυναικείας, αστικής υποκειμενικότητας, όπως αναλύεται από την Έφη Κάννερ, ακολουθεί, επεκτείνοντας το «φιλελεύθερο ιδεώδες του self made man στο γυναικείο φύλο», το παλαιότερο παράδειγμα των εξαστισμένων ανδρών. Οι γυναίκες δεν αποτολμούν δηλαδή να ασκήσουν κριτική στην έμφυλη τάξη, μολονότι ασφαλώς υφίστανται την καταφορά του ανδρικού λόγου εναντίον της νέας «ανεπιτήρητης θηλυκότητάς» τους. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η συγγραφέας για το Ζάππειο, η σατιρική εφημερίδα *Μώμος* και άλλες εφημερίδες προσκείμενες στο Πατριαρχείο, όπως η *Θράκη*, η *Αυγή* και η *Κωνσταντινούπολις*, κατηγορούν, με τη σύμπλευση μάλιστα μελών του Διοικητικού Συμβουλίου του Ζαππείου, τη διευθύντρια, κυρίως, και την υποδιευθύντρια για «ανηθικότητα, επίδειξη γνώσεων, κενοδοξία, αμάθεια και ροπή προς την πολυτέλεια». Αν για τις γυναίκες των μεσαιών στρωμάτων το «ιδεώδες της ατομικής εμπρόθετης δράσης και κοινωνικής ανόδου» αποτελεί συστατικό στοιχείο της νέας υποκειμενικότητάς τους, οι ίδιες οι συσσωματώσεις τους

νοούνται ως δίκτυα εξουσίας που εκκινούν και αποσκοπούν σε προσωπικούς ανταγωνισμούς. Ό,τι πρωτεύει είναι το κίνητρο του κοινωνικού κύρους; Για να μείνουμε στο παράδειγμα της *Εφημερίδος των Κυριών* και της *Πλειάδος*, πέρα από τις επικαλύψεις των συνεργασιών και των θεμάτων, οι ιδεολογικοί τους στόχοι διαφέρουν, νομίζουμε, κατά πολύ: το ρεύμα της γυναικείας χειραφέτησης που εκπροσωπείται από την *Εφημερίδα των Κυριών*, οι σχετικές ενστάσεις που διατυπώνονται στην *Πλειάδα*.

Εξαστισμός της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και των άλλων εθνοθηρησκευτικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των Βαλκανίων, σημαίνει σίγουρα εκδυτικισμός, «το μεγάλο στοίχημα», παρατηρεί η Έφη Κάννερ, όλης αυτής της περιόδου. Στην προοπτική αυτή, εύλογη είναι η «πρωτοφανής εκπαιδευτική έκρηξη» που παρατηρείται από τη δεκαετία του 1870. Ειδικότερα για την ανάπτυξη της γυναικείας εκπαίδευσης, το Ζάππειο, με τον ευρωπαϊκό του προσανατολισμό, συνιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα. Η διευθύντριά του ταξιδεύει συχνά στην Ευρώπη, εισάγει στο παρθενγωγείο δυτικές καινοτομίες, αλλά και μάχεται ενάντια στα «ξενόφερτα ήθη» της Ευρώπης, επαναλαμβάνοντας «λόγους περί γυναικών», όπως διατυπώνονται γενικότερα «στην Ελληνορθόδοξη εγγράμματη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης» και έχει αναπτύξει σχετικά σε παλαιότερη μελέτη της η Έφη Κάννερ.

Μουσουλμάνες, Ρωμιές, Αρμένισσες, Εβραίες, αλλά και Ελληνίδες και Βαλκάνιες και αργότερα Τουρκάλες, ο κόσμος του βιβλίου αυτού είναι αναμφίβολα διεθνικός. Με την ανάδειξη πολύτιμων πηγών, κυρίως των γραμμένων στην τουρκική γλώσσα, η Έφη Κάννερ εκτείνει την πραγματέυσή της σε ένα ευρύτατο συγκριτικό ιστοριογραφικό πεδίο με παραδείγματα από την ιστορία των γυναικών των διαφόρων αυτών κοινοτήτων. Πλήθος λογίων γυναικών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τα Βαλκάνια συνοικούν και πάλι εκεί για να διερευνηθούν οι ποικίλες εκφράσεις της γυναικείας υποκειμενικότητας, οι συγκλίσεις και οι αποκλίσεις τους: οι μεταξύ τους σχέσεις και ασφαλώς οι σχέσεις τους με τη Δύση. Για να μείνουμε σε ένα παράδειγμα, η Φατμά Αλιγιέ, εμβληματική μορφή της γυναικείας μουσουλμανικής λογιόσνης, ζητώντας την «ανάδειξη των “αυθεντικών” ισλαμικών γυναικείων προτύπων», διατυπώνει, διαβάζουμε το 1895, τις απόψεις της για τις συγκαρινές της ευρωπαϊκές *bas bleu*.

Κλείνοντας, ας σταθούμε στη Σωτηρία Αλιμπέρτη που ενέπνευσε το βιβλίο αυτό κι ας υπομνήσουμε μόνον το δικό της προδρομικό και ακατάπαυστο ενδιαφέρον για την ιστορία των γυναικών, όπως μαρτυρεί η εργογραφία της, εν μέρει ανέκδοτη, καταγεγραμμένη στην οψίτυπη, πολυσέλιδη έκδοση των *Ηρωίδων της Ελληνικής Επανάστασης*.

EIPHNH PIZAKH

Jean-Clément Martin, *Nouvelle histoire de la Révolution française*, Παρίσι, Perrin, 2012, 630 σ.

Η ιστοριογραφία της Γαλλικής Επανάστασης σηματοδεύτηκε εξ αρχής από ιδεολογικές και πολιτικές αντιπαλότητες και διακρίθηκε σε τρεις κυρίως σχολές: την αντεπαναστατική, ήδη από την Επανάσταση (Burke, Barruel, Taine, Cochin, Gaxotte), τη φιλελεύθερη και ρομαντική τον 19ο αιώνα (Thiers, Mignet, Louis Blanc, Michelet, Quinet, Tocqueville) και την κλασική, που κυριάρχησε στον ακαδημαϊκό χώρο τον 20ό αιώνα (Aulard, Jaurès, Mathiez, Lefebvre, Soboul). Οι πρώτες αμφισβητήσεις της (μαρξιστικής κοινής), όπως επικράτησε να λέγεται, προήλθαν κατά τη δεκαετία του '50 από τους Jacques Godechot και Robert Palmer που συνεργάστηκαν στο Princeton πάνω στη θεωρία των ατλαντικών επαναστάσεων, στις οποίες εντάσσουν και τη γαλλική, σχετικοποιώντας τη μοναδικότητά της. Στη συνέχεια ο Άγγλος ιστορικός Alfred Cobban στο βιβλίο του *The Myth of the French Revolution* (1955) υποστήριξε ότι η Γαλλική Επανάσταση δεν είναι κοινωνική και αστική, αλλά κυρίως πολιτική, εγκαινιάζοντας ένα «κριτικό» ρεύμα ιστοριογραφίας.

Στη δεκαετία του '60 η διαμάχη μεταφέρθηκε στη Γαλλία με τους François Furet και Denis Richet, τέως μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος, που ίδρυσαν τη γαλλική «κριτική σχολή», αποδομώντας τη «λενινο-λαϊκιστική βουλγάτα». Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η Επανάσταση δεν είναι «μία και αδιαίρετη», αλλά διακρίνεται στην επανάσταση του 1789, την οποία προκάλεσαν οι ελίτ, εμπορούμενες από τις ιδέες του Διαφωτισμού, και στη «λαϊκή» επανάσταση του 1792,

θεωρούμενη ως «εκτροπή» (déravage), που οδήγησε στην Τρομοκρατία και ως πρόδρομος των ολοκληρωτισμών του 20ού αιώνα. Το βιβλίο έγινε αφορμή για την αντιπαράθεση ανάμεσα στον Furet και τον Soboul, ο οποίος χρησιμοποίησε το 1974 τον όρο «αναθεωρητισμός» (révisionnisme) για να δηλώσει το σύνολο των ιστορικών που ήθελαν να βγουν από το παραδοσιακό ερμηνευτικό πλαίσιο της «αστικής επανάστασης με λαϊκή υποστήριξη», κατά τη διατύπωση του Soboul, ενώ ο Furet χρησιμοποίησε τον όρο (ακκαβίνικη ιστοριογραφία) για να περιγράψει τη συγκεντρωτική σκέψη επικεντρωμένη σε οπισθοδρομικές αξίες. Το βιβλίο είχε θετική υποδοχή από τους ιστορικούς της σχολής των Annales Louis Bergeron και Marc Ferro, οι οποίοι χαιρέτισαν τη ρωγή στο μαρξιστικό μπλοκ. Ο αντιολοκληρωτισμός, που είχε απασχολήσει πρώτα τις ΗΠΑ και τη Γερμανία, εμφανίστηκε στη Γαλλία (μάλιστα μετά την έκδοση του *Αρχιπελάγους Γκουλάκ* του Σολζενίτσιν) ως ιδεολογικό εργαλείο των διανοουμένων της μη κομμουνιστικής αριστεράς, για να περιορίσουν την ιδεολογική ηγεμονία του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος. Η άποψη του Furet έγινε κυρίαρχη και επικράτησε στα ΜΜΕ, ενώ η αντεπαναστατική σχολή με προεξάρχοντες τους Jean Tulard και Pierre Chaunu οικειοποιήθηκε τις θέσεις του, προχωρώντας ακόμη περισσότερο στην καταδίκη της Τρομοκρατίας και φθάνοντας στο σημείο να χαρακτηρίσει τον εμφύλιο της Βανδέας ως «γενοκτονία Γάλλων από Γάλλους». Ο εορτασμός της επετείου των 200 χρόνων από τη Γαλλική Επανάσταση σηματοδεύτηκε



από έντονες αντιπαραθέσεις, ενώ ο Furet αναγκάστηκε να πάρει αποστάσεις από το αντεπαναστατικό ρεύμα.<sup>1</sup>

Εκτός από τις αντιπαραθέσεις, κατά τη διακοσιετηρίδα έγιναν πολλά συνέδρια με θέμα τη Γαλλική Επανάσταση σε όλο τον κόσμο και δημοσιεύτηκαν πλήθος μελέτες.<sup>2</sup> Νέα ερω-

τήματα ήλθαν στο φως και νέες θεματικές διερευνήθηκαν. Στη συνέχεια η έρευνα, καθώς και οι διαξιφισμοί στα ΜΜΕ, σημείωσαν κάμψη,<sup>3</sup> αλλά ένας σημαντικός πυρήνας ιστορικών, κυρίως γύρω από το Institut d'histoire de la Révolution française και τη Société des études robespierristes που εκδίδει το περιοδικό *Annales historiques de la Révolution française*,<sup>4</sup> συνεχίζει να εμβαθύνει στις νέες θεματικές ή να επανεξετάζει τις παλαιότερες σε ένα διαφορετικό διανοητικό κλίμα, απορρίπτοντας προκατασκευασμένα σχήματα και χωρίς τις έριδες που σημάδεψαν τη διακοσιετηρίδα, αποδεικνύοντας ότι η Γαλλική Επανάσταση δεν τελείωσε αλλά έγινε ένα «ψυχρό» επιστημονικό αντικείμενο —όπως άλλωστε ευχόταν ο Furet—, που όμως διατηρεί τον δυναμισμό του και αποτελεί ένα εργαστήριο όπου αναλύεται η πολιτική ζωή στην πολυπλοκότητά της. Ανάμεσα στις ποικίλες θεματικές, οι οποίες κινούνται στο σταυροδρόμι της κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ιστορίας, συγκαταλέγονται η οικονομική ζωή, τα δίκτυα κοινωνικότητας και η συγκρότηση των κοινωνικών ομάδων, οι κοινωνικές αντιλήψεις και νοοτροπίες, η πολιτικοποίηση και οι εκλογικές πρακτικές, οι αποικίες και η δουλεία, οι ανανεώσεις στον τομέα του δικαίου και των θεσμών, η ιστορία των γυναικών και της οικογένειας, η βιογραφία

1. Βλ. σχετικά Ιωάννης Δ. Δημάκης, «Η καταγωγή της Γαλλικής Επανάστασης. Ιστοριογραφική επισκόπηση», *Παρουσός*, 31 (1989), σ. 449-463· Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, «Διακόσια χρόνια Γαλλική Επανάσταση. Η ιστορία των ιστορικών της», *Ο Πολίτης*, τχ. 100 (Αύγουστος 1989), σ. 47-53· Olivier Bétourné, Aglaia I. Hartog, *Penser l'histoire de la Révolution. Deux siècles de passion française*, Παρίσι, La Découverte, 1989· Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Διακόσια χρόνια από τη Γαλλική Επανάσταση: εορτασμός ή αμφισβήτηση;», *Μνήμων*, 13 (1991), σ. 231-254· Michel Vovelle, *Combats pour la Révolution française*, Παρίσι, Éditions La Découverte / Société des études robespierristes, 1993· Julien Louvrier, «Penser la controverse: la reception du livre de François Furet et Denis Richet, *La Révolution française*», *Annales historiques de la Révolution française*, 351 (2008), σ. 151-176· Michael Scott Cristofferson, Jacques Guilhaumou, Julien Louvrier, «Aux sources de la relecture de l'histoire de la Révolution française», *στο ίδιο*, 360 (2010), σ. 227-238.

2. Οι σημαντικότερες είναι: Michel Vovelle (επιμ.), *L'Image de la Révolution française*, Οξφόρδη, Pergamon Press, 1989, 4 τόμοι· Keith Baker, François Furet, Steven Kaplan, Colin Lucas, Christine Peyrard (επιμ.), *The French Revolution and the Creation of the modern Political Culture*, Οξφόρδη, Pergamon Press, 1988-1994, 4 τόμοι· Martine Laped, Christine Peyrard (επιμ.), *La Révolution française au carrefour des recherches*, Μασσαλία, Université de Provence, 2003.

3. Ωστόσο, ο ιδεολογικός πόλεμος συνεχίστηκε 20 χρόνια μετά τον εορτασμό με την έκδοση του *Livre noir de la Révolution française*, επιμ. Renaud Escandre, Παρίσι, Éditions du Cerf, 2008.

4. Βλ. το αφιερωματικό τεύχος «Un siècle d'études révolutionnaires 1907-2007», 353 (2008).

και η προσωπογραφία, οι αναπαραστάσεις και ευαισθησίες, η γλώσσα και οι έννοιες, οι πολιτικές θεωρίες, η φιλοσοφία και οι επιστήμες, η λογοτεχνία και οι τέχνες, η εκπαίδευση, οι διεθνείς σχέσεις, ο πόλεμος και η βία, η μνήμη και η διδασκαλία της Επανάστασης.<sup>5</sup>

Το διανοητικό αυτό κλίμα, που διακρίνεται από άνοιγμα σε νέες τάσεις και πλουραλισμό, εκπροσωπεί ο ιστορικός J.-C. Martin, ομότιμος καθηγητής της Σορβόνης, τέως διευθυντής του Institut d'histoire de la Révolution française, σε μια νέα, αποστασιοποιημένη συνθετική ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης. Όπως εξηγεί ο ίδιος στην εισαγωγή του, επιλέγει τη μέθοδο αφήγησης των γεγονότων –χωρίς αυτό να σημαίνει ότι επιστρέφει στον θετικισμό– λαμβάνοντας υπόψη του τις ιδέες, όπως ενσαρκώνονται στα πρόσωπα και τις ομάδες που άφησαν ίχνη της δράσης τους. Η αφήγηση ακολουθεί τον βηματισμό των δρώντων υποκειμένων, τους διαταγμούς ή τους ενθουσιασμούς τους, τους δεσμούς και τα δρομολόγια τους, τις προσωπικές αποφάσεις, τις μεταβολές και τις απρόοπτες συνέπειές τους, καθώς και τις αβεβαιότητες που προκύπτουν από τα χάσματα των πηγών. Χωρίς να πριμοδοτεί την πολιτική σκέψη, η οποία συνοψίζει την πολυπλοκότητα των συλλογικών πράξεων σε εξωπραγματικές και κάποτε

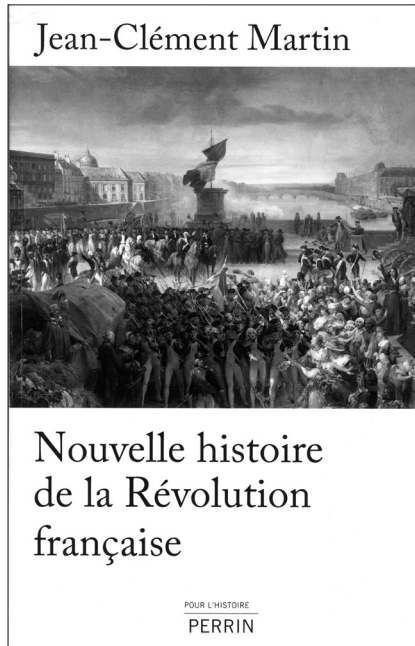
απονεκρωτικές φιλοσοφικές συζητήσεις, προσπαθεί να κατανοήσει τους πολιτικούς τρόπους και τους μηχανισμούς εισαγωγής στην επαναστατική διαδικασία, αποφεύγοντας τις μονοσήμαντες γενικεύσεις. Παράλληλα, αξιολογεί τις πολυάριθμες επιστημονικές μελέτες της παραδοσιακής λογοισύνης και τις νεότερες εξειδικευμένες έρευνες, και μάλιστα τις πολυάριθμες αμερικανικές, όπως δείχνει η εκτεταμένη βιβλιογραφία.

Δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στο ζήτημα της χρονικότητας, ο συγγραφέας διακρίνει τέσσερις επαναστάσεις από το 1770 ως το 1801. Το νέο («καθεστώς ιστορικότητας»), ο ενδιάμεσος χρόνος (*Sattelzeit*), όπως τον ορίζει ο Reinhard Koselleck, στον οποίο εισέρχονται η Ευρώπη και οι ατλαντικές αποικίες τον 18ο αιώνα, δημιουργεί μια κοινή πίστη στην ιδέα της «ευεργετικής επανάστασης» και η *res publica* γίνεται ορίζοντας προσδοκιών για πολλούς Ευρωπαίους που έχουν γαλουχηθεί με τη σκέψη των Φώτων. Έτσι, η περίοδος των ετών 1770-1780, περίοδος εισαγωγής μεταρρυθμίσεων και εφαρμογής του διαφωτισμένου δεσποτισμού στη Γαλλία επί της βασιλείας των Λουδοβίκων ΙΕ' και ΙΣΤ', χαρακτηρίζεται «επανάσταση εκ των άνω» και εγγράφεται στη δυναμική των «ατλαντικών επαναστάσεων», διατηρώντας, ωστόσο, τις ιδιομορφίες της.

Η αδυναμία εξεύρεσης εθνικής ομοφωνίας και η αντίθεση μιας μερίδας των ελίτ στις μεταρρυθμίσεις οδηγεί στην πρώτη Γαλλική Επανάσταση των ετών 1789-1791, που κλείνει τις ατλαντικές επαναστάσεις με επιτυχία μετά την Αμερικανική Επανάσταση, θέτοντας, ωστόσο, το ζήτημα της εγκαινίασης μιας πρωτόγνωρης οδού.

5. Για μια επισκόπηση των σύγχρονων θεματικών, βλ. Jean-Clément Martin (επιμ.), *La Révolution à l'oeuvre. Perspectives actuelles sans l'histoire de la Révolution française*, Presses Universitaires de Rennes, 2005· Michel Biard (επιμ.), *La Révolution française. Une histoire toujours vivante*, πρόλογος Michel Vovelle, Παρίσι, Tallandier, 2010.

Ο J.-C. Martin δεν συμερίζεται την τελεολογική ανάγνωση που θεωρεί τη σύγκλιση των γενικών τάξεων και την πτώση της Βασιλίδης ως εποποιία προς τιμήν των ανθρώπων που ανακαλύπτουν έναν καινούριο κόσμο, αλλά αναλύει μια συγκυριακή κρίση με αναπάντεχα αποτελέσματα. Η Γαλλική Επανάσταση



δεν ήταν αναπόφευκτη, εφόσον όλες οι χώρες της Ευρώπης αντιμετώπιζαν το ενδεχόμενο μιας επανάστασης. Οι εσωτερικές αντιφάσεις της κοινωνίας δεν έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην πτώση της μοναρχίας, ενώ η οικονομική κρίση, μετά από μια περίοδο άνηθησης που προκαλούσε συνεχείς εξεγέρσεις, δεν συγκρίνεται με την απελπιστική κατάσταση του τέλους του 17ου αιώνα. Ο συγγραφέας δεν εισέρχεται στην ιδεολογική συζήτηση περί «αστικής» επανάστασης, περιορίζεται να επικαλεστεί το αγγλικό παράδειγμα, που εφάρμοσε

τη μαρξιστική θεωρία, ανατρέχοντας στη διάκριση των τάξεων, σε αντίθεση με την ασάφεια των κοινωνικών ομάδων στη Γαλλία.

Ως προς τις πολιτισμικές αιτίες της Επανάστασης, ο συγγραφέας τονίζει ότι ο Διαφωτισμός δεν προκάλεσε την Επανάσταση —μια ιδέα που δεν κλονίζεται εύκολα— αλλά η Επανάσταση έδωσε μια ενόττητα στον Διαφωτισμό με τη θεαματική είσοδο του Βολταίρου στο Πάνθεον. Από τον Μαρξ και τον Κασίρερ ως τον Αντόρνο και την Άρεντ, όλες οι αναγνώσεις επιχειρήσαν να ομογενοποιήσουν ένα ανομοιογενές κίνημα, αντιφατικό και με εθνικές ιδιαιτερότητες. Η αντίστιξη Παλαιού καθεστώτος και Φώτων είναι ένας ιστορικός μύθος. Ο όρος *Aufklärung* διατυπώθηκε από τον Καντ μόλις το 1784 και χρησιμοποιήθηκε a posteriori σε πολλές χώρες για να δηλώσει την ενόττητα των σκέψεων αλλαγής του κόσμου διαφορετικών διανοητών, είτε πρόκειται για την ανεξιθρησκία, είτε για τον ορθό λόγο, τη δημοσιότητα ή την ευτυχία, δηλαδή τη διανοητική τομή που ο Koselleck ονόμασε «βασιλεία της κριτικής». Ο τεκτονισμός, οι θρησκευτικές αμφισβητήσεις, ο λαϊκός αντικληρικαλισμός, η αθεία κάποιων ελίτ, οι νέες θεωρίες, η ευαισθησία του «υψηλού», που δημιουργεί μια προμηθεϊκή θέληση αλλαγής του κόσμου, διευκολύνουν το πέρασμα στην επαναστατική διαδικασία, χωρίς όμως να την καθορίζουν: «Η Γαλλία εισέρχεται στην Επανάσταση από την όρτα των μεταρρυθμίσεων και από τις απρόβλεπτες ανατροπές των σχετικών θέσεων» (σ. 135).

Οι ποικίλες αντιπαλότητες και πολιτικές ευαισθησίες που δημιουργούνται, κυρίως ανάμεσα σε «πατριώτες»

και «αριστοκράτες», με την υποστήριξη του τύπου, την ολοένα διογκούμενη παραγωγή φυλλαδίων και λιβέλλων (όπως το διάσημο *Τι είναι η τρίτη τάξη* του αββά Sieyès) και την «κατάχρηση των λέξεων», οδηγούν σε ένα επαναστατικό κλίμα μη ελεγχόμενο στο Παρίσι και στην επαρχία, ήδη πριν το 1789. Ο J.-C. Martin παίρνει αποστάσεις τόσο από τη μοιρολατρία της μαρξιστικής σχολής, που επιμένει στην εξαθλίωση του λαού και στις αναπόφευκτες εντάσεις, όσο και από την αναθεωρητική σχολή που καταγγέλλει τη ρουσσοική ιδεολογία (όζουσα ολοκληρωτισμού) ως υπεύθυνη για την αναταραχή στις λέσχες. Η Γαλλία στην κρίση του 1789 ελπίζει σε μια («γενναϊόδωρη αναγέννηση για να αναστήσει μια αρμονική οικογένεια»), ουτοπία που θα αποτύχει, εξαιτίας της «βιαιότητας των γεγονότων και της απρόσμενης ριζοσπαστικοποίησης των θέσεων» (σ. 151). Η κατάληψη της Βαστίλλης, συμβόλου της βασιλικής αυθαιρεσίας, που έρχεται να προλάβει τυχόν πραξικόπημα της αυλής και τη συνωμοσία των ευγενών, αντιμετωπίζεται ως πραγματοποίηση των ελπίδων των φιλοσόφων. Πρόκειται για επανάσταση ή για εξέγερση; Ο συγγραφέας τονίζει –διαφοροποιούμενος από τις αναλύσεις πολιτικής φιλοσοφίας, οι οποίες, για να προτείνουν νέες μεγάλες αφηγήσεις και να αντικαταστήσουν αυτές που χρεοκόπησαν το 1970-1980, αντιπαραθέτουν τη «νεωτερική» Γαλλική Επανάσταση, που εφηύρε τη συνταγματική εξουσία, με τη «συντηρητική» Αμερικανική– ότι πρόκειται ακόμη τον Ιούλιο 1789 για μια ρωγμή στο υπάρχον σύστημα και ότι η κατάσταση εγγράφεται στη συνέχεια των προ-νεωτερικών εξεγέρσεων, όσο και αν η σύνδεση λαού και βου-

λευτών δίνει στο γεγονός μια πρωτόγνωρη διάσταση και μια διαφορετική προοπτική: πραγματικά «επαναστατικό» και «συνταγματικό» θα γίνει στη συνέχεια, ενώ χρειάζεται το 1792 για να αλλάξει η ροή της ιστορίας.

Η Εθνοσυνέλευση προσπαθεί να επιβάλει την τάξη και να αντιμετωπίσει τη λαϊκή βία ιδρύοντας επιτροπές, στις οποίες πολλοί βλέπουν προδρόμους της Τρομοκρατίας, ωστόσο αυτές ανάγονται στην αυταρχική πολιτική πρακτική της μοναρχίας. Εξάλλου, η βία και η ανομία που ξέσπασαν σε όλη τη χώρα, γνωστές με το όνομα «Μεγάλος Φόβος» (*Grande Peur*), αναμιγνύουν παραδοσιακές μορφές βίας με νέες μορφές διαμαρτυρίας. Από τις κοινωνικές διαμάχες πηγάζει το μείζον έργο της Συντακτικής Συνέλευσης, η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, όχι τόσο αφηρημένη όσο λέγεται ούτε προϊόν αυταπάτης των βουλευτών. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η ουτοπία τους αξίζει τον σεβασμό, χωρίς να παραβλέπει κανείς τις στρατηγικές και τους χειρισμούς. Η πολιτική συζήτηση άντλησε από τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού αλλά και από τους Πατέρες της Εκκλησίας, ωστόσο η τελική διατύπωση φαίνεται φτωχή και διαφορούμενη, επειδή οι κυριότεροι συντάκτες της ήταν μετριόπαθείς που επιδίωκαν να νομιμοποιήσουν τη Συντακτική Συνέλευση απέναντι στους δυνητικούς εχθρούς της και να επιτύχουν την εθνική ενότητα, προσφεύγοντας στην «υπέρτατη εξουσία» του νόμου. Πρόκειται, άραγε, για την επινόηση ενός πολιτικού λόγου και μιας πρακτικής, που θα καθορίσουν τους δύο επόμενους αιώνες, για μια «απόκλιση», όπως υποστήριξε ο Furet; Δεν είναι προφανές: οι ρήξεις με το Παλιό καθεστώς χρονολογούνται στα 1787-1788,

η δε απόκλιση δεν είναι ταυτόσημη για όλους, ο λαός προσδοκά τον εξισωτισμό, οι βουλευτές μια κοινωνική ουτοπία βασισμένη σε μια ελιτίστικη κοσμοθεωρία αγγλικής έμπνευσης. Αντιφάσεις που δύσκολα επιλύονται και που οι άνθρωποι της εξουσίας αδυνατούν να αντιμετωπίσουν. Μια κοινωνία σε αναβρασμό, ετερόκλητη και αντιφατική γεννιέται από τα γεγονότα, με πολιτικές διαμάχες, αντιπαλότητες και αποκλεισμούς. Η αναγέννηση του έθνους, συμβολικού σώματος που ενσαρκώνεται στους εκλεγμένους αντιπροσώπους του —μια έννοια με αβέβαιο περιεχόμενο, όπως και ο λαός— χρειάζεται εκπαίδευση, πατριωτισμό, πρόνοια, δικαιοσύνη. Οι διεκδικήσεις των λαϊκών τάξεων και των γυναικών που δεν είναι ενεργοί πολίτες, ανανεώνουν το πολιτικό τοπίο, όπως και οι πρωτοβάθμιες συνελύσεις, έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας. Η Γαλλική Επανάσταση έδωσε, έστω ατελώς, στον λαό τη δυνατότητα αυτή: δεν μπορεί να παραγνωρίζεται κανείς το γεγονός αυτό και να βλέπει την εγκαθίδρυση του ολοκληρωτισμού «που δεν υπήρξε παρά μόνο στην ιστοριογραφική φαντασία» (σ. 210). Οπωςδήποτε, η ανάδειξη του πολιτικού εις βάρος θρησκευτικών, κοινοτικών, φιλανθρωπικών αξιών δεν ήταν ανώδυνη. Όμως η Γαλλική Επανάσταση κινητοποίησε το σύνολο του λαού, πράγμα που δεν συνέβη αλλού, απαγορεύοντας στις ελίτ να ελέγξουν την πολιτική.

Η φυγή του βασιλιά και ο πόλεμος του 1792 εναντίον της Αυστρίας, ο οποίος προκαλεί ενθουσιασμό και θεωρείται αναγκαίος από τους Ιακωβίνους που υποστηρίζουν την εξαγωγή της Επανάστασης, θα ανοίξουν τον δρόμο για τη δεύτερη Επανάσταση των ετών 1792-1794, την «πραγματική», σφυ-

ρηλατημένη από τους επαναστάτες που προήλθαν από τη δυναμική της πρώτης Επανάστασης. Δεν πρόκειται, ωστόσο, για ενιαίο κίνημα, αλλά προκύπτει από ατομικούς και συλλογικούς ανταγωνισμούς, καθώς και από διαφορές στους σκοπούς και στις μεθόδους, οι οποίες, πάντως, μετρούν λιγότερο από την αντίθεσή τους στη μοναρχία, που συσπειρώνει Αβράκωτους και Ιακωβίνους (ή Ορεινούς). Ο J.-C. Martin δεν συμφωνεί με όσους αναζητούν επιτάχυνση της Επανάστασης ή μιλούν για μοιραία εξέλιξη. Πρόκειται περισσότερο για νέες σχέσεις δύναμης: οι ελίτ χάνουν την εξουσία και δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν τα νέα αιτήματα, ενώ η πολιτικοποίηση φέρνει στο προσκήνιο τον λαό, παθητικούς πολίτες και γυναίκες. Εξαιτίας του πολέμου, η Συνέλευση κηρύσσει «την πατρίδα σε κίνδυνο», τη στιγμή που ξεσπά εμφύλιος με βιαιότητες ανάμεσα σε βασιλόφρονες και πατριώτες. Πρόκειται για το πέρασμα από έναν παροξυσμό βίας προς μια ελεγχόμενη βία, που αναγγέλλει την Τρομοκρατία, όπως υποστηρίζεται: «Τίποτε δεν είναι λιγότερο βέβαιο», σύμφωνα με τον συγγραφέα: Η 10η Αυγούστου δεν είναι «πρελούδιο της Τρομοκρατίας», όπως και ο Ιούλιος του 1791, πρόκειται για τη συνήθη βία που δεν ελέγχεται (σ. 325). Η ιστορία δεν κάνει αχιογραφία, δεν προσπαθεί να δικαιολογήσει ή να εφεύρει μια τελεολογία, για να αποδεχθεί τις φρικαλεότητες. Οι αντιπαλότητες επιφέρουν ρήξεις με το παρελθόν και αφήνουν τη βία ελεύθερη να εκφραστεί. Ο τρόμος καταλαμβάνει τις συνειδήσεις, ενώ ο Ροβεσπιέρος δικαιολογεί τις βιαιότητες λέγοντας «θέλετε την επανάσταση χωρίς επανάσταση;» Ωστόσο, δεν πρόκειται για καινοφανή φαινόμενα, αποτελούν

τελετουργικές μορφές συγκρούσεων, που εγγράφονται σε παραδοσιακές πρακτικές (αν θυμηθεί κανείς τους θρησκευτικούς πολέμους και τη νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου), ενώ η πρωτοτυπία αυτών των μαζικών σφαγών έγκειται στο γεγονός ότι επιδιώκουν πολιτική νομιμοποίηση. Η κλασική ιστοριογραφία επιμένει στη συγκυρία που δικαιολογεί τις ακρότητες ή μιλά για λαϊκή δικαιοσύνη, η κριτική σχολή βλέπει την αποτυχία της Επανάστασης, που εκτρέπεται σε ολοκληρωτισμό. Όμως αυτή η «κάθοδος στον Άδη» οφείλεται στις συγκρούσεις εξουσίας και νομιμότητας. Ο εμφύλιος της Βανδέας οφείλεται στη σύζευξη των γεγονότων, στον πόλεμο και την πολιτική, που μεταμορφώνουν έναν πανικό σε ανταναστατατικό απόστημα εγείροντας ένα θεωρητικό πρόβλημα: πρόκειται για εξεγερμένο λαό ή για μια φατρία που πρέπει να εξοντωθεί; Η Βανδέα δείχνει ότι οι οπαδοί μιας μοναρχικής και καθολικής Γαλλίας ήταν πολυάριθμοι —θα εκδηλωθούν αργότερα στη Βρετάνη και νοτιοανατολικά— και ότι η Συμβατική είχε αποφασίσει να καταπνίξει την αντίδραση των βασιλοφρόνων χωρικών με υπέρμετρη βία που παραπέμπει σε πολεμικές πρακτικές: ερήμωση, φόννοι, βιασμοί, λεηλασίες.

Δεν χρειάζεται να αναχθούμε σε δικαστές, υποστηρίζει ο J.-C. Martin, εκείνο που χρειάζεται είναι να κατανοήσουμε, χωρίς να αναζητούμε κάποια ιδεώδη ούτε να ανακαλύπτουμε διαστροφές. Η ιστοριογραφική κατηγορία «Τρομοκρατία» δεν έχει νόημα. Η Συμβατική αρνείται τις εκτελέσεις των υπόπτων χωρίς δίκη και δεν προσανατολίζεται προς ένα σύστημα αποκλεισμού κάποιων κατηγοριών ατόμων: δεν πρόκειται για κάποιον προ-ολο-

κληρωτισμό ή γενοκτονία, πρόκειται για αδυναμία της εξουσίας και αβεβαιότητες στον ορισμό του κράτους και όχι για διατεταγμένη κρατική βία. Η συγκυρία είναι συγκρίσιμη περισσότερο με τη Γαλλία του 1914 παρά με την ΕΣΣΔ του Στάλιν ή τη Γερμανία του Χίτλερ. Αντιθέτως, μια κατηγορία που δίνει νόημα στην Επανάσταση είναι ο επαναστατικός ενθουσιασμός, η εξύμνηση του πατριωτισμού, της αλληλεγγύης και της αδελφότητας, ο οποίος επιτρέπει την εξαγγελία χειραφετικών μέτρων, όπως η κατάργηση της δουλείας. Το νέο διανοητικό κλίμα ευνοεί την ανάπτυξη ενός συνεκτικού εθνικού συναισθήματος, αλλά και της ξενοφοβίας, ιδίως της αγγλοφοβίας: ο κοσμοπολιτισμός των Γιρονδίνων και του Anacharsis Cloots έγινε αναχρονιστικός, ενώ ξένος είναι αυτός που δεν προσχωρεί στην Επανάσταση, οριζόμενη από τον Ροβεσπιέρο ως ο «πόλεμος της ελευθερίας εναντίον των εχθρών της».

Η διάκριση Γιρονδίνιοι/Ορεινοί εκπροσωπεί τάσεις και όχι κόμματα. Η αντιπαράθεση φιλελεύθεροι αστοί / μικροαστοί κρατιστές ανάγεται περισσότερο σε ιστοριογραφικές διαμάχες παρά στην ιστορική πραγματικότητα: και οι μεν και οι δε επιθυμούν το ελεύθερο εμπόριο και τον σεβασμό της περιουσίας. Η αντίθεσή τους έχει να κάνει με την παρέμβαση της πολιτικής στην οικονομία, ενώ στο ζήτημα της ενοχής του βασιλιά συμφωνούν. Σκοπός είναι η «κοινή ευτυχία» και η αποφυγή του εμφυλίου. Η επινόηση μιας ουτοπικής κοινότητας έθεσε κύριο μέλημά της την αναγέννηση της γλώσσας της ελευθερίας, δηλαδή την ενοποίηση της γαλλικής ως εθνικής γλώσσας του νόμιμου κράτους έναντι των ιδιωμάτων (*patois*), και τον καθορισμό των ση-



μασιών των λέξεων με τη βοήθεια του πατριώτη καθηγητή της γραμματικής Urbain Domergue, που καταδιώκει αντεπαναστατικές λέξεις και βιβλία. Η ριζοσπαστικότητα της επαναστατικής διαδικασίας, η εισαγωγή του υψηλού (ανάμικτου με το αχρείο) στην πολιτική σκηνή μετά τον φόνο του Μαρά, καθώς και ο σύνδεσμος Αβράκωτων και Ιακωβίνων, φέρνει στο προσκήνιο την άμεση δημοκρατία δείχνοντας ταυτοχρόνως τα όριά της. Οι Αβράκωτοι είναι μια κοινωνική κατηγορία ασαφής όσο και ο λαός, στο όνομα του οποίου μιλούν πολλές ομάδες. Η πραγματικότητα αυτή παραγνωρίστηκε από την κλασική ιστοριογραφία για να βρει τη θέση της στις προσεγγίσεις του 21ου αιώνα, που ήλθαν αντιμέτωπες με διάφορες μορφές λαϊκισμού, καθώς και με πολιτικούς ιδεότυπους: μια κοινωνία πολιτών εκπαιδευσιμων και βελτιώσιμων (Condorcet), ένα έθνος ενάρετων πολιτών (Saint-Just), μια κοινότητα ίσων (Αβράκωτοι).

Μετά τον θάνατο του Ροβεσπιέρου, του «αιμοβόρου επαναστάτη», «τυράννου» και «δικτάτορα», όπως τον αποκάλεσαν οι αντίπαλοί του –παραδόξως θα μετατραπεί αμέσως μετά σε μάρτυρα με φωτισμένο—, ακολουθεί η «δημιωμένη Επανάσταση» των ετών 1795-1800, που αδειάζει το επαναστατικό γεγονός από το περιεχόμενό του, αρνούμενη τις ουσιαστικές αξίες της Επανάστασης. Η πολιτική ζωή οργανώνεται γύρω από τη δημοσιογραφία εναντίον των «απάνθρωπων» Ιακωβίνων που κατηγορούνται ότι εισήγαγαν το σύστημα της Τρομοκρατίας, βανδάλισαν τα μνημεία, θανάτωσαν τους λογίους, κατέστρεψαν τη γλώσσα από άγνοια, χοντροκοπιά και βαρβαρότητα. Η απελευθέρωση του λόγου καταγγέλλει

λει με υπερβολή τις βιαιότητες και τις καταχρήσεις που διαπράχθηκαν, ενώ οι νέες μόδες, η διασκέδαση, η λογοτεχνία, το θέατρο, αντιδρώντας στη «νηστεία» και στη σοβαρότητα της Τρομοκρατίας, συμβαδίζουν με την πολιτική έκφραση. Ένας προίών ατομισμός και μια εσωστρέφεια καταλαμβάνει τις συνειδήσεις, όπως φαίνεται στη λογοτεχνία και στην τέχνη. Αυτό δεν σημαίνει νίκη της Δεξιάς, όπως διαβεβαιώνει η κλασική ιστοριογραφία, εφόσον η λευκή Τρομοκρατία προκαλείται από τις δυσaréσκειες που χωρίζουν τους πληθυσμούς, χωρίς όμως να επιθυμούν επιστροφή στο Παλιό καθεστώς. Σύντομα, πάντως, η Αριστερά θα επιστρέψει μαζί με την αποκατάσταση του Ροβεσπιέρου, ενώ οι διαμάχες μοναρχίας και δημοκρατίας συνεχίζονται χωρίς ενδιάμεσες αποχωρήσεις.

Για τι είδους καθεστώς πρόκειται; Είναι μια αστική μετάβαση στην Αυτοκρατορία ή μήπως τα τελευταία σκιρτήματα της Επανάστασης; Οι νέοι συσχετισμοί εξηγούν την απόφαση για νέο Σύνταγμα που θέτει τις βάσεις ενός αντιπροσωπευτικού συστήματος και ενός φιλελευθερισμού που θα διαρκέσει στους γαλλικούς θεσμούς. Οι ελίτ (ιδεολόγοι και οπαδοί της συνταγματικής μοναρχίας), που συναντώνται γύρω από τη Mme de Staël και τον Benjamin Constant, διατηρώντας την κληρονομιά του Διαφωτισμού, μας αποτρέπουν, υποστηρίζει ο συγγραφέας, να ταυτίσουμε το Διευθυντήριο με τη διαφθορά και την παρακμή ή να το θεωρήσουμε ως απλή μετάβαση. Δεν πρόκειται για την ολοκλήρωση της Επανάστασης μέσα σε ένα κλίμα ιδεολογικής υποβάθμισης: η Επανάσταση δεν τελείωσε, απλά έκοψε τους δεσμούς της με το έτος II. Το τέλος εξαγγέλλεται από τον χαρισματικό

Βοναπάρτη, που προβάλλει ως νέος «πρίγκιπας» του Μακιαβέλλι για να συσπειρώσει τη Γαλλία γύρω από ένα ιδανικό: το μεγάλο Έθνος.

Το βιβλίο του J.-C. Martin, το οποίο προστίθεται στις μελέτες που διεξάγει εδώ και τριάντα χρόνια γύρω από τη Γαλλική Επανάσταση, επικαιροποιεί τις γνώσεις μας ανασκευάζοντας ιστοριογραφικούς μύθους και απλουστεύσεις,<sup>6</sup> όπως αυτούς που νοσταλγούν μια εξιδανικευμένη μοναρχία, που πιστεύουν ότι το 1789 θέτει τις βάσεις μιας καινούριας εποχής ή που βλέπουν στην Επανάσταση τη γένεση των ολοκληρωτισμών. Χωρίς να ενδίδει στην πολεμική, όπως στο ζήτημα της Βανδέας που απασχόλησε τόσο τα ΜΜΕ όσο και τον ίδιο παλαιότερα,<sup>7</sup> η συνθετική

6. Βλ. επίσης Jean-Clément Martin, *Idees reçues. La Révolution française*, Παρίσι, Le Cavalier Bleu, 2008.

7. Για την αντιπαράθεση, βλ. Reynald Sescher, *La Vendée-Vengé. Le génocide*

του εργασία δεν αποτελεί παρελθοντολογία, αλλά συμμετοχή σε σύγχρονες πολιτικές συζητήσεις μέσα από τη λεπτομερή εξέταση της επαναστατικής διαδικασίας και την κατανόηση των συνθηκών, όπως βιώθηκαν από τους επαναστάτες. Άλλωστε ως προμετωπίδα του βιβλίου ο συγγραφέας τοποθετεί τη ρήση του Saint-Just: «Πράγματι, η δύναμη των πραγμάτων μας οδηγεί ίσως σε αποτελέσματα που δεν είχαμε καθόλου σκεφθεί».

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ

*franco-français*, Παρίσι, PUF, 1985 και του ίδιου, *Vendée: du génocide au mémoricide. Mécanique d'un crime légal contre l'humanité*, Παρίσι, Éditions du Cerf, 2011· Jean-Clément Martin, *La Vendée et la France*, Παρίσι, Seuil, 1987· του ίδιου, *La Vendée et la mémoire*, Παρίσι, Seuil, 1989· του ίδιου, *La Vendée et la Révolution. Accepter la mémoire pour écrire l'histoire*, Παρίσι, Perrin, «Tempus», 2007.

**Μαρία Παπαθανασίου**, *Διαδρομές και ταυτότητες περιπλανώμενων τεχνιτών: Δύο ζαχαροπλάστες στην Ευρώπη του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Σμίλη, 2012, 290 σ.

Πριν τέσσερα χρόνια στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, στο μεταπτυχιακό μας σεμινάριο που είχε ως θέμα «Φιλία, συναισθήματα, το “Εγώ” σε ελληνικά κείμενα του 15ου ως τις αρχές του 19ου αι.» και στο πλαίσιο του θεωρητικού εισαγωγικού ανοίγματος είχαμε την ευκαιρία να ακούσουμε την κ. Πα-

Το κείμενο διαβάστηκε στην παρουσίαση του βιβλίου, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 24 Απριλίου 2013 στο Εντευκτήριο «Κωστής Παλαμάς» του ΕΚΠΑ.

παθανασίου να μας μιλά για το υπό εκκώλαψη, τότε, βιβλίο της. Το άκουσμα τότε του τίτλου της έρευνάς της με είχε φέρει σε αμηχανία, η συζήτησή μας στη συνέχεια και το ενδιαφέρον των φοιτητών μας με έκανε να περιμένω τη μελέτη αυτή με πολύ ενδιαφέρον. Και η χαρά μου συμπληρώθηκε όταν ολοκλήρωσα την ανάγνωση αυτού του όμορφου, τεχνιέντως και άκρως επιστημονικού αλλά παράλληλα με λογοτεχνική γραφή, γραμμένου βιβλίου.

Αναρωτήθηκα στο τέλος σε ποια

επιστημονική ομάδα μελετών θα μπορούσα να το εντάξω και δεν βρήκα μία μόνο. Η εξοικείωσή μου με θεματικές βιοτεχνικών τεχνιτών στον κεντροευρωπαϊκό χώρο με οδηγούσε να το συμπεριλάβω στην πλούσια για τους τεχνίτες αντίστοιχη βιβλιογραφία, άλλωστε η άκρως τεκμηριωμένη χρήση θεωρητικών και ειδικών μελετών (βλ. την πλούσια βιβλιογραφία, σ. 263-274), ο συνεχής διάλογος και ενίοτε η κριτική αντιπαράθεση μαζί τους, προς τα εκεί οδηγούν. Όμως θα το αδικούσα αν το περιόριζα στην παρέα των οικονομικών μελετών, γιατί θα ήταν σαν να το απογύμνωνα από τους χυμούς του. Οι χυμοί του προσέρονται, λοιπόν, από την πλούσια ιστορικο-ανθρωπολογικο-κοινωνιολογική θεώρηση με την οποία η κ. Παπαθανασίου πλαισίωσε τη μελέτη της. Οι σπουδές της στο Πανεπιστήμιό μας, στο London School of Economics and Political Science και στο Ινστιτούτο Κοινωνικής και Οικονομικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Βιέννης, την εφοδίασαν με πλούσιο εξοπλισμό γύρω από την ιστορία των εργασιακών σχέσεων, την οικονομική θεωρία, τη διαμόρφωση ιδεολογιών, τις πολιτικοοικονομικές εξελίξεις σε μια περίοδο μετάβασης, όπως αυτή που πραγματεύεται. Οι γνώσεις αυτές αναδεικνύονται στο πρώτο κεφάλαιο, «Ιστορικά δεδομένα – Ιστοριογραφικοί προσανατολισμοί» (σ. 13-66) αλλά και στα δύο επόμενα. Αν πάλι επέλεγα τη μικροϊστορία ως ομάδα κατάταξης, θα αδικούσα τον πλούτο των ερωτημάτων που σχεδόν σε κάθε παράγραφο η κ. Παπαθανασίου επιδιώκει να απαντήσει και εντάσσουν, έτσι, το βιβλίο σε υπόδειγμα ειδίκευσης και γενίκευσης ταυτόχρονα. Έχοντας την πλούσια εμπειρία από τις δύο προηγούμενες μελέτες

της, με τις οποίες ανέδειξε φαινόμενα της παιδικής ηλικίας και εργασίας στις αρχές του 20ού αιώνα στην Αυστρία<sup>1</sup> αλλά και στο ελληνικό χωριό Κροκύλειο της Φωκίδας,<sup>2</sup> εξοπλισμένη με τη μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας, με γνώσεις για την ιστορία των οικογενειών καταπιάνεται με ένα αυτοβιογράφημα και ένα ημερολόγιο δύο «περιπλανώμενων» τεχνιτών του αυστριακού/γερμανικού (;) χώρου με άριστη γνώση της κειμενικής, αφηγηματικής ανάλυσης.

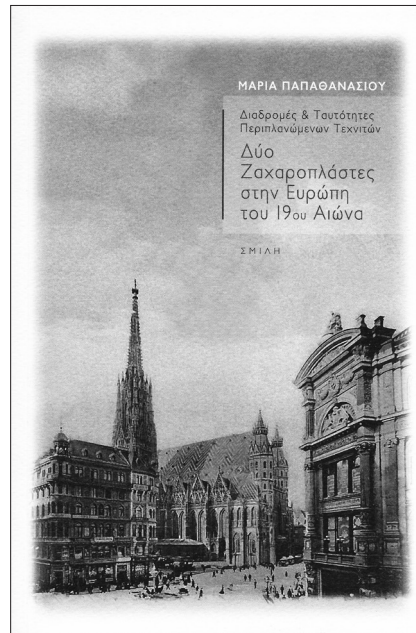
Ο όρος «περιπλανώμενοι», καθορίζει ίσως περισσότερο, κατά τη γνώμη μου, το βιβλίο από ό,τι οι άλλοι δύο εξίσου καθοριστικοί: «τεχνίτες» και «ζαχαροπλάστες». Μολονότι η λέξη «ζαχαροπλάστες» μας προκαλεί να αναρωτηθούμε ποιο ιστορικό ερώτημα ώθησε τη συγγραφέα να ασχοληθεί με το θέμα, εντούτοις ευθύς εξ αρχής ο μυημένος αναγνώστης αντιλαμβάνεται ότι έχει να κάνει με μια μελέτη που, με μοχλό την περιπλάνηση, στοχεύει να αναδείξει τις πολύπλοκα διαρκώς διαμορφούμενες ταυτότητες δύο τεχνιτών αστών (Bürger) μέσα από τη μετακίνηση και την περιπέτεια σε άγνωστους χώρους, αλλά και να αναδείξει τις εργασιακές συνθήκες των ασκουμένων τεχνιτών. Μένω λίγο στη χρήση του όρου «περιπλάνηση» (*Wanderung* στα γερμανικά). Πρόκειται για δύο νεαρούς αστούς, με περιπετειώδη πορεία ο πρώτος στη σειρά αφήγησης της συγγραφέως αλλά

1. *Zwischen Arbeit, Spiel und Schule: die ökonomische Funktion der Kinder ärmerer Schichten in Österreich 1880-1939*, Wien – München: Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg, 1999.

2. *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο: παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Φωκίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2003.

δεύτερος στη χρονολογική περιπλανητική πορεία του ο Λούντβιχ Φούντερ (Ludwig Funder, 1862- 1865, κεφ. II, σ. 67-170) –που καταγόταν από την επαρχιακή πόλη, πλην όμως πρωτεύουσα της ευρείας περιοχής της Στυρίας, το Γκρατς– και με πιο οργανωμένο ταξίδι ο δεύτερος κατά την αφηγηματική κατάθεση της συγγραφέως και προγενέστερος στην πορεία του, ο Φραντς Μίνιχνερ (Franz Minichner, 1841-1844, κεφ. III, σ. 171-252), που προερχόταν από τη μεσαία τάξη της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας. Εφοδιασμένοι με ένα *Wanderbuch*, δηλ. βιβλίο περιπλάνησης που θα σφραγιζόταν και θα ενημερωνόταν σε κάθε σταθμό και στα σύνορα των χωρών από τις οποίες θα διέρχονταν, εντάσσονται στη μακρά πορεία περιήγησης που ήταν αυτονόητη σε κάθε Κεντρο/Βορειοευρωπαϊκό ήδη από την εποχή της ενσωμάτωσης των περιφέρμων *Bildungsreisen* (ταξιδιών παιδείας) των υστερομεσαιωνικών και πρώιμων αναγεννησιακών χρόνων στη ζωή και τον προσανατολισμό των φοιτητών των γερμανικών και όχι μόνο πανεπιστημίων. Ήταν αυτά τα *Bildungsreisen* που μας έδωσαν ένα πλήθος γοητευτικών περιηγητικών κειμένων, εμπλουτισμένων με παρατηρήσεις, ζωγραφιές, πληροφορίες πολύτιμες για εμάς τους ιστορικούς σήμερα. Είναι η *Wandlung* (περιπλάνηση/πορεία) που ύμνησαν συνθέτες, όπως ο σύγχρονος ομογενής των περιπλανωμένων μας Franz Schubert, τόσο με την ωδή του *Der Wanderer* όσο και με τη ρομαντική πιανιστική του *Wanderer-Phantasie*. Με μεθοδολογικά εργαλεία της μικροϊστορίας, με άξονα την καθημερινή ζωή ως βιωμένη εμπειρία, αναδεικνύει η κ. Παπαθανασίου το ιστορικό φαινόμενο των έμμισθων τεχνιτών (*Gesellenwanderung*).

Οι τεχνίτες μας ανήκουν στη μεταβατική εποχή των ημιαπολυταρχικών καθεστώτων του τέλους του 18ου και του 19ου αι., τα οποία προσπαθούσαν να ποδηγητήσουν την περιπλάνηση των τεχνιτών και να την οριοθετήσουν –μέσα στην περίοδο του τέλους της συντεχνιακής οργάνωσης των επαγγελματιών. Οι πρωταγωνιστές μας έχουν ακόμη τη δυνατότητα ταξιδεύοντας πεζή ή μέσα από οργανωμένα εκ των προτέρων δίκτυα επικοινωνίας με αξιόλογα



εργαστήρια ζαχαροπλαστικής –ακόμη και με τέτοια που εφοδιάζουν βασιλικές αυλές– να λειτουργούν στο πλαίσιο «ενός άγραφου και αμφιλεγόμενου εθιμικού/ηθικού δικαίου, να αυτοπροσδιορίζονται και να προσδιορίζουν τους άλλους».

Την πορεία των τεχνιτών μάς τη δίδει αναλυτικά η κ. Παπαθανασίου εμπλουτίζοντάς την με ιστορικά κάθε φορά στοιχεία για τους επιμέρους σταθ-

μούς τους αλλά και με τη βοήθεια δύο κατατοπιστικών χαρτών στο τέλος του βιβλίου (εδώ όμως θά 'θελα να σημειώσω ότι η βιβλιοδεσία αδίκησε εν μέρει την άξια προσπάθεια της συγγραφέως). Πιο περιπετειώδης ήταν η περιπλάνηση του 17χρονου Φούντερ, που διέσχισε, με ενδιάμεσους σταθμούς εργασίας και μη, πόλεις και χωριά από το Γκρατς ως το Μόναχο, το Στρασβούργο, το Αννόβερο, το Μύνστερ, το Λονδίνο κ.ά. Πιο συστηματικά προσετοίμασμένη και με λιγότερες εκπλήξεις δυσκολιών ήταν η πορεία του 23χρονου Μίνιχνερ σε πόλεις σταθμούς της Σαξωνίας, της Πρωσίας, των Κάτω Χωρών και της Βόρειας Γαλλίας.

Όπως προανέφερα, κύρια πηγή της συγγραφέως είναι τα κείμενα δύο τεχνιτών, γραμμένα σε απόσταση 20 χρόνων μεταξύ τους. Ο Φούντερ συγγράφει με την επιστροφή του ένα αυτοβιογράφημα. Ο Μίνιχνερ συντάσσει σχεδόν συστηματικά το ημερολόγιό του, με άμεσες λεπτομέρειες που αναδεικνύουν συναισθήματα, πραγματικότητες εν τη γενέσει τους και χωρίς τη διάθλαση, την οποία ενδεχομένως υπέστη το κείμενο του Φούντερ, καθώς συντάχθηκε για να προσφερθεί στη μέλλουσα γυναίκα του και, άρα, πιθανόν να απαλείφει ιδιαίτερα προσωπικές στιγμές και εμπειρίες. Οι πηγές που αναλύει η κ. Παπαθανασίου εντάσσονται στα αυτοβιογραφικά κείμενα που κατά κανόνα συντάσσαν τεχνίτες ποικίλων ειδικοτήτων του γερμανόφωνου, ιδίως, χώρου, καθώς και στην αντίστοιχη συζήτηση της ανάδειξης του «εαυτού» (πρβλ. Richard van Dülmen, *Die Entdeckung des Ich*). Η συγγραφέας διερευνά μια «αμφίδρομη σχέση» ανάμεσα στην περιπλάνηση ως εμπειρία και στη συγκρότηση ταυτότητων, και προσπαθεί να εντοπίσει τα

διάφορα επίπεδα ταυτότητας και αυτοπροσδιορισμού των δύο τεχνιτών, τόσο κοινωνικά όσο και εθνικά. Για την κοινωνική τους ένταξη δεν έχει πολλές αμφιβολίες, ανήκουν στο αστικό σώμα, η θέση του Μίνιχνερ είναι πιο σαφής και η επιμελημένη οργάνωση του ταξιδιού του την/μας οδηγεί σε πιο σαφείς κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις.

Η αναζήτηση όμως εθνικών ταυτοτήτων έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς σε αυτή την εικασετή διαφορά σύνταξης των δύο κειμένων αναδεικνύονται και οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στη/στις γερμανικότητα/τες αλλά και στην εκκολαπτόμενη αυστριακότητα, που θα αναφανεί σαφέστερη μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πολιτικο-ιδεολογική ατμόσφαιρα της δεκαετίας του 1840 επιτρέπει στον Μίνιχνερ την ανάπτυξη μιας γερμανικής ταυτότητας –κυρίως ως μιας γλωσσικής/πολιτισμικής κοινότητας– σε βάρος μιας αυστριακής (σ. 211-220). Η διήγηση του Φούντερ επιτρέπει στη συγγραφέα να εντοπίσει διαφοροποιήσεις στην αδιαμόρφωτη μεν, πλην όμως με ισχυρότερα διαφοροποιητικά εθνικά στοιχεία ταυτότητα (σ. 110-134). Εντούτοις η μετακίνηση σε νέους χώρους και η περιπλάνηση σε άγνωστα φυσικά περιβάλλοντα αναδεικνύουν την/τις ταυτότητα/τες στις σχέσεις των τεχνιτών με τους εκπροσώπους των αρχών με τους οποίους έρχονται σε επαφή, στη συναναστροφή με τους ομότεχνούς τους, με ανθρώπους που διασκεδάζουν μαζί, με τα «αφεντικά» τους αλλά και με τους όρους που οι ίδιοι προσδιορίζουν ή αυτοπροσδιορίζονται. Εθνική και τοπική, περιφερειακή ταυτότητα βρίσκονται σε «διάλογο», ανατροφοδοτούνται αμοιβαία με τη θρησκευτικότητα και την αντιπαράθεση της πίστης στο Κα-

θολικό δόγμα έναντι του Προτεσταντισμού (σ. 135-140, 221-223). Κινούνται στον απόηχο των αντιθέσεων –απότοκου των θρησκευτικών πολέμων αλλά και του κλίματος της ανεξιθρησκίας, που γέννησε το τέλος του 18ου αι. (Josephinismus).

Η μετακίνηση, όχι μετανάστευση, η «ανακάλυψη» της ετερότητάς τους σε διαφορετικά κοινωνικά εργασιακά περιβάλλοντα εντοπίζεται ανά πάσα στιγμή από την κ. Παπαθανασίου. Οι πρακτικές επιβίωσης ακόμη και επαιτείας (για τον Φούντερ σ. 81-90), οι αμοιβές, τα καθήκοντα (σ. 97-102, 203-210), οι τρόποι διαβίωσης (σε αχυρένια στρώματα, μοιραζόμενοι κοινά κρεβάτια) μας μεταφέρουν όχι μόνο σε γνωστές από άλλες μελέτες συνθήκες ζωής των βιομηχανικών εργατών αλλά και σε ποικίλες διαφοροποιήσεις εργασιακών συνθηκών που δεν συμβαδίζουν απόλυτα με σαφείς ταξικές διαστρωματώσεις και κοινωνικούς αποκλεισμούς. Οι κάποτε εντατικές εργασιακές συνθήκες και εν μέρει καταστάσεις προσωπικής αλλοτρίωσης που περιγράφουν (σ. 91-96, 153-160, 187-194) δεν αποκλείουν ενίοτε και κοινωνική αποδοχή τους από τον εκάστοτε εργασιακό τους εργοδότη και ίσως και από το οικογενειακό του περιβάλλον. Οι παρατηρήσεις τους για τις άθλιες συνθήκες ζωής των επαιτών του Λονδίνου ή των φτωχογειτονιών του Σόρντιτς είναι κάτι πρωτόγνωρο για τον αστό ευσεβή Φούντερ που βρίσκει τον τρόπο να στηλιτεύσει την κοινωνική ειρωνεία και ανισότητα (σ. 160).

Την έμφυλη ταυτότητα των αφη-

γητών της υπογραμμίζει η κ. Παπαθανασίου μέσα από τις διαρκώς ανασυγκροτούμενες κοινότητες ανδρών, με κοινά χαρακτηριστικά αλλά και αντιπαραθέσεις (σ. 161-170, 238-251), ενώ οι γυναίκες εμφανίζονται έμμεσα στο εργασιακό περιβάλλον ή σε προσωπικό επίπεδο (τουλάχιστον στον Μί-νιχνερ).

Τα δίκτυα αλληλεγγύης και των εργασιακών σχέσεων αναδεικνύει η κ. Παπαθανασίου με βάση και την πλούσια θεωρητική συζήτηση των μεταναστευτικών δικτύων. Οι επαφές, οργανωμένες προσωπικά ή συγγενικά ή φιλικά, αποδεικνύουν ένα εργασιακό περιβάλλον που στεριώνει και με βάση το φτηνό προσωρινό δυναμικό που μετακινείται και μπορεί να γεμίζει τους «περιπλανώμενους» με εμπειρίες που τις εντάσσουν σε αυτονόητο για την εποχή τους σύστημα, αλλά για εμάς ηχεί παράδοξο, ή τουλάχιστον ηχούσε μέχρι πριν λίγα χρόνια, και την «επανανακάλυψη» των εποχικών εργασιακών συμβάσεων έργου, με σκοπό την εξάσκηση δήθεν και τη μαθητεία και την εμπειρία για τους σημερινούς νέους μας, αλλά και την εξασφάλιση των ευκίνητων τρόπων πλουτισμού εργοδωτών και επιχειρήσεων.

Η στέρεη επιχειρηματολογία, η ακριβής τεκμηρίωση και η συνθετική χρήση της διεθνούς βιβλιογραφίας αναδεικνύουν αυτήν την πρωτότυπη μελέτη της κ. Παπαθανασίου.

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING



*150 χρόνια Ναυπλιακή Επανάσταση, 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862, Επιστημονικό Συμπόσιο, Ναύπλιο 12-14 Οκτωβρίου 2012, Πρακτικά, επιστημονική επιμέλεια Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Μαρία Βελιώτη-Γεωργοπούλου =Ναυπλιακά Ανάλεκτα τ. VIII, Δήμος Ναυπλιέων, Πνευματικό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας», Ναύπλιο 2013, 583 σ.*

Ο λαμπρός και πολυεπίπεδος εορτασμός των 150 χρόνων της Ναυπλιακής Επανάστασης του 1862, που απλώθηκε σε όλο το 2012 και ξεχείλισε στο 2013, κλείνει με την παρουσίαση των *Πρακτικών* του Επιστημονικού Συμποσίου του. Τα *Πρακτικά* κεφαλαιοποιούν για τη ναυπλιακή και αργολική παιδεία και την επιστήμη γενικότερα τις 24 επιστημονικές συμβολές στην ιστορία της Ναυπλιακής Επανάστασης αλλά και του Ναυπλίου και της Αργολίδας στα οθωνικά χρόνια, που κατέθεσαν οι ερευνητές-συνεδροί. Περιλαμβάνεται και ο απολογισμός των εκδηλώσεων του εορτασμού, συντροφευμένος με τη χαρά, αν θέλετε και την περηφάνια των οργανωτών, που είδαν τα σχέδιά τους να πραγματοποιούνται. Αυτή τη χαρά συμεριζόμαστε και εμείς, που προσκληθήκαμε τον Μάρτιο του 2012 και πήραμε μέρος σε όλα τα στάδια οργάνωσης του Επιστημονικού Συμποσίου, από τον καθορισμό του θεματικού πλαισίου και την επιλογή των συνέδρων, την παρακολούθηση και την ενίσχυση των διαδικασιών που ανέλαβε η οργανωτική επιτροπή και οι αφοσιωμένοι εθελοντές και εθελόντριες, που πήγαιναν παράλληλα με τις ερευνητικές προσπάθειες των συνέδρων για να ετοιμάσουν πρωτότυπες ανακοινώσεις

Τα κείμενα γράφτηκαν για την παρουσίαση των *Πρακτικών* στο Βουλευτικό του Ναυπλίου στις 2 Φεβρουαρίου 2014. Οργάνωση: Πνευματικό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας».

για να τις παρουσιάσουν στο Συμπόσιό μας.

Η σημερινή παρουσίαση των *Πρακτικών* του Συμποσίου ισοζυγίζει την έγνοια για το καλό αποτέλεσμα, που έπρεπε να είναι αντάξιο της εργασίας τόσων ανθρώπων και των δημοτικών και χορηγικών χρημάτων που δαπανήθηκαν, αλλά και των δημοτών που μπορούν να χρησιμοποιούν ένα ακόμη παράθυρο στη γνώση για την ιστορία της πόλης και του τόπου τους και για την πολυπόθητη αυτογνωσία για την οποία πάλαί τε και νυν και αεί μοχθούμε, καθώς τη θεωρούμε ανοιχτή οδό για την ατομική και συλλογική πνευματική μας καλλιέργεια.

Στη διαδικασία έκδοσης των *Πρακτικών* τον πρώτο λόγο είχε το Πνευματικό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας» του Δήμου Ναυπλιέων, που, όπως προείπαμε, αφιέρωσε γι' αυτό τον σκοπό τον 8ο τόμο του περιοδικού του *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*. Ο Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου Κωνσταντίνος Π. Χελιώτης και τα μέλη του εξασφάλισαν τους απαιτούμενους πόρους και σύμφωνα με τις καθιερωμένες διαδικασίες επέλεξαν γραφίστα-τυπογραφικό επιμελητή τον ιστορικό Σωκράτη Πουλή και το τυπογραφείο «IKONA» Ν.Γ. Χριστόπουλος Α.Ε.Β. του Ναυπλίου, που ανέλαβε την εκτύπωση και τη βιβλιοδεσία του τόμου. Είμαστε πολύ ευχαριστημένοι για την καλή συνεργασία μαζί τους και κυρίως για το καλό αποτέλεσμα. Για τους τρίτους γενιάς τυπογράφους Γιώργο και Γιάννη,

τους Χριστόπουλους και το προσωπικό της επιχείρησής τους, θέλω να σημειώσω ότι τους βρήκα ανθρώπους αφοσιωμένους στην τέχνη τους και στην εκτέλεση της εργασίας. Καθώς υπηρετώ την ιστορία του βιβλίου έφερα στον νου μου τη ναυπλιακή παράδοση στην τυπογραφία από τα χρόνια της Επανάστασης και του Καποδίστρια: Κωνσταντίνος Τόμπρας Κυδωνιεύς, Κωνσταντίνος Ιωαννίδης Σμυρναίος, Γεώργιος Αθανασιάδης Μελισταχής Μακεδών, Σωτήριος Βίγγας, Αδελφοί Κλεισιούνη, Ν.Θ. Σταυριανόπουλος... Το να διηγηθείς τυπογραφείο με τέτοιες επιδόσεις στην περιφέρεια σημαίνει ότι έχεις κάτι από το σθένος που χαρακτηρίζει τους ακρίτες.

Η Ανδρονίκη Τζομάκα σήκωσε και αυτή τη φορά το κύριο βάρος των ευγενικών υπενθυμίσεων στους καθυστερούντες συνέδρους για να στείλουν τα κείμενά τους, τα συγκέντρωσε και συνεργάστηκε με όλους μας αποτελεσματικά.

Η φίλη και συνάδελφος Μαρία Βελιώτη-Γεωργοπούλου και εγώ μοιραστήκαμε την ευθύνη της επιστημονικής επιμέλειας των *Πρακτικών*, μοχθώντας για την αρτιότερη συνολική εμφάνιση του τόμου αλλά και κάθε κειμένου, και συνεργαστήκαμε, όπου χρειάστηκε, με τους συγγραφείς για τις απαραίτητες βελτιώσεις και συμπληρώσεις. Αποφασίσαμε να μοιραστούμε και την παρουσίασή τους. Για να μην υπάρχουν επικαλύψεις και επαναλήψεις παρουσιάζω εγώ τις ανακοινώσεις που έγιναν στις τρεις πρώτες συνεδρίες και εκείνη τις ανακοινώσεις που έγιναν στις δύο τελευταίες.

Ας θυμηθούμε τώρα τη διάρθρωση, τη δομή του Συμποσίου μας. Οι θεματικές του ενότητες ήταν δύο. Η πρώ-

τη παρουσίασε συνολικότερες θεωρήσεις και ερεύνησε πτυχές της Ναυπλιακής Επανάστασης. Παρουσιάστηκαν επτά ανακοινώσεις και εντάξαμε στο Παράρτημα άλλες δύο συμβολές. Η δεύτερη θεματική ενότητα αφιερώθηκε στην οθωνική περίοδο (1833-1862) του Ναυπλίου και της Αργολίδας και απλώθηκε σε τρεις συνεδρίες – θεματικές υποενότητες: *Α' Μεταβολές στη Δημογραφία, τη διοίκηση και τις υποδομές. Β' Οικονομικές παράμετροι και Γ' Εκπαιδευτικές και πολιτισμικές πραγματικότητες*. Οι ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν και δημοσιεύονται είναι 15.

Στη Ναυπλιακή Επανάσταση ήταν αφιερωμένη η εναρκτήρια συνεδρία. Αρχίσαμε με τους χαιρετισμούς του Δήμαρχου Ναυπλιέων Δημήτρη Κωστούρου και του τότε Προέδρου του Δ.Ο.Π.Π.Α.Τ. και τώρα υπουργικού συμβούλου Ιωάννη Μπόλα. Είχε προηγηθεί η προσφώνηση του Προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής του εορτασμού των 150 χρόνων της Ναυπλιακής Επανάστασης και του Συμποσίου Κ. Π. Χελιώτη, με σφαιρική αναφορά στον εορτασμό και στην οργάνωση του Συμποσίου και ακολούθησαν οι χαιρετισμοί του Βουλευτή Αργολίδας, τώρα και υφυπουργού Πολιτισμού Γιάννη Ανδριανού και του αντιπεριφερειάρχη Αργολίδας Τάσου Χειβιδόπουλου. Ακολούθησε η παρουσίαση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων για τη Ναυπλιακή Επανάσταση με εισήγηση της Πόπης Καλκούνου και αδρές παρουσιάσεις της μεθοδολογίας και των στόχων των προγραμμάτων για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση από την Αργυρώ Μπιλιούρη, Διευθύντρια του 5ου Δημοτικού Σχολείου Ναυπλίου και τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και την Εκπαίδευση

ση Ενηλίκων από την Ελένη Πανάγου, καθηγήτρια Γαλλικής Φιλολογίας του Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Αργολίδας.

Ο κύκλος των προσφωνήσεων έκλεισε με την παρουσίαση της θεματικής του Επιστημονικού Συμποσίου από τον Τριαντάφυλλο Ε. Σκλαβενίτη, συντονιστή της Επιστημονικής Επιτροπής. Ας μου επιτραπεί να διαβάσω λίγες γραμμές, που αναφέρονται στον στόχο του Συμποσίου (σ. 35):

*Στόχος μας ήταν να ερευνηθεί η Ναυπλιακή Επανάσταση ως ιστορικό γεγονός που εξέφρασε τις συνειδητοποιήσεις, τις επιθυμίες και τις ελπίδες της ελληνικής κοινωνίας, και ιδιαίτερα της ναυπλιακής, για απεγκλωβισμό από τα πολιτικά και εθνικά αδιέξοδα που είχε δημιουργήσει το καθεστώς του Όθωνα και για επιβολή δημοκρατικών και συνταγματικών μεταρρυθμίσεων, στο πλαίσιο των οποίων θα αναζητούνταν δρόμοι για την ανόρθωση της χώρας. Το στρατιωτικό κίνημα του 1862 απέκτησε πολιτική νομιμοποίηση χάρη στη συμμετοχή της ναυπλιακής κοινωνίας και ηθική αναγνώριση και δικαίωση χάρη στην εμμονή των κατοίκων του στις διακηρυγμένες αρχές, ακόμη και μετά τη στρατιωτική αποτυχία, τους νεκρούς και τον αποκλεισμό. Για να φωτιστούν καλύτερα οι κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις, που επέτρεψαν την ενεργό συμμετοχή του Ναυπλίου στην Επανάσταση, κρίθηκε απαραίτητο να ερευνηθεί ολόκληρη η οθωνική περίοδος του Ναυπλίου και της Αργολίδας, όσο γίνεται σφαιρικότερα, και να φωτιστούν και-ριες πτυχές της ζωής αυτής της τριακονταετίας (1833-1862), που προηγήθηκε της Ναυπλιακής Επανάστασης.*

Ακολούθησαν δύο ανακοινώσεις-διαλέξεις της Χριστίνας Κουλούρη και του Δημήτρη Μαλέση. Η πρώτη αναφέρθηκε στην ευρωπαϊκή και στην ελληνική ιστορική συγκυρία μέσα στην οποία πραγματοποιήθηκε η Ναυπλιακή Επανάσταση. Η πλαισίωση αυτή μας δίνει τη δυνατότητα να την εξετάσουμε και να την κατανοήσουμε όχι ως μεμονωμένο επαρχιακό ή περιφερειακό γεγονός αλλά ως ένα φαινόμενο του ελληνικού και του ευρωπαϊκού γίγνεσθαι, της αλυσίδας του χρόνου και των εξελίξεων. Περνώντας από τα ευρωπαϊκά κινήματα του 1848 και τον ελληνικό τους αντίκτυπο σ' αυτή την «άνοιξη των λαών», ύστερα από τον Κριμαϊκό πόλεμο (1854) και τις άτυχες ελληνικές κινήσεις, τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις του 1839 και του 1856 και τη σημασία τους για τον αλύτρωτο ελληνισμό και την ενοποίηση της Ιταλίας του 1861, μπορούμε να καταλάβουμε καλύτερα και την Ναυπλιακή Επανάσταση του 1862. Ο Δημήτρης Μαλέσης παρουσίασε τη μεγάλη εικόνα για τα αδιέξοδα της οθωνικής βασιλείας, την αντιπολίτευση στον Όθωνα και τη ρήξη των αντιπολιτευομένων δυνάμεων με το καθεστώς, που εξέφρασε η Ναυπλιακή Επανάσταση: η παρουσίαση των καίριων ζητημάτων για την προετοιμασία, την έναρξη, τη συμμετοχή της πόλης, την εξέγερση και το τέλος της Επανάστασης, δημιούργησαν ένα πανόραμα για τους συνέδρους, και κυρίως τους εκπροσώπους των αρχών και τους πολλούς Ναυπλιώτες, που παρακολούθησαν την εναρκτήρια συνεδρία του Συμποσίου και ύστερα κατευθύνθηκαν στο Παράρτημα Ναυπλίου της Εθνικής Πινακοθήκης, όπου έγιναν τα εγχαίνια της έκθεσης *Τα χρόνια της Βασιλείας του Όθωνα (1833-1862)* με την επι-

μέλεια της Λαμπρινής Καρακούρη-Ορφανοπούλου, που επιμελήθηκε και τον αξιοπρόσεκτο κατάλογο της Έκθεσης. Η ίδια ήταν ομιλήτρια στην Επιστημονική Συνάντηση που οργανώθηκε από τον Δήμο Ναυπλιέων και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών) για τη Ναυπλιακή Επανάσταση, στις 21 Νοεμβρίου 2012 στην Αθήνα, και το κείμενό της περιλαμβάνεται στο Παράρτημα των Πρακτικών.

Οι εργασίες του Συμποσίου συνεχίστηκαν σε χαμηλότερους ίσως τόνους αλλά εντατικούς ρυθμούς και άλλη μια συνεδρία αφιερώθηκε στη Ναυπλιακή Επανάσταση με τις ανακοινώσεις πέντε συνέδρων και μιας μελέτης που εντάχθηκε στο Παράρτημα των Πρακτικών (Κωνσταντίνος Γ. Γκότσης, Αναστάσιος Αθ. Γούναρης, Χρήστος Σ. Φωτόπουλος, Βασίλης Τσιλιμίγκρας, Χρήστος Λούκος και Χρήστος Πιτερός). Οι ανακοινώσεις εξέτασαν την Επανάσταση και τη σχέση της με το Ναύπλιο, την κοινωνία του, τη συμμετοχή των αξιωματούχων και των πολιτών του. Εξετάστηκαν οι όροι που δημιουργούσε ο ναυπλιακός χώρος και οι οχυρώσεις του, οι στρατιωτικές δυνάμεις που υπηρετούσαν εκεί εξ αιτίας της δυσμένειας του καθεστώτος, αλλά και οι δεσμοί τους με την πόλη. Οι άνθρωποι και οι διοικητικές, κοινωνικές και επαγγελματικές οργανώσεις, τις οποίες πλαισίωναν, και οι θεσμοί στους οποίους υπηρετούσαν. Ιδιαίτερες είναι οι αναφορές στον νομικό κόσμο της πόλης και στη συμμετοχή του στην Επανάσταση: οι δικηγόροι και οι δικαστικοί πρωτοστάτησαν και στελέχωσαν την πολιτική ηγεσία μιας εξέγερσης, που πήρε αμέσως μορφή ένοπλου αγώνα με επικεφαλής τους στρατιωτικούς. Η συμμετοχή των ηγετικών τάξεων

της πόλης και λαϊκών στρωμάτων δεν οδήγησε σε κλιμάκωση των αιτημάτων της Επανάστασης πέραν των διακηρυγμένων απαιτήσεων για την καλύτερη λειτουργία του συνταγματικού πολιτεύματος και την πρόταξη των εθνικών θεμάτων: αιτήματα πολιτικά αλλά όχι ανατρεπτικά και απουσία κοινωνικών διεκδικήσεων.

Σημαντική είναι η συμβολή της τρίτης ανακοίνωσης στην κατανόηση των στρατιωτικών πτυχών της Επανάστασης. Πρόκειται για μελέτη στρατιωτικής ιστορίας, που εξετάζει με επάρκεια την προπαρασκευή, τη σχεδίαση, την οργάνωση και τη διεξαγωγή του ένοπλου αγώνα. Άλλη μελέτη εξετάζει τα μνημεία και τους απόηχους της Ναυπλιακής Επανάστασης με τα τραγούδια και τα στιχουργήματα αλλά και τα μνημεία, που έστησε η τοπική μέριμνα για να διαιωίσει τη μνήμη των γεγονότων στους επερχόμενους.

Η διερεύνηση της αποτυχημένης, τελικά, εξέπλωσης της Επανάστασης στους όμορους δήμους, τις επαρχίες και τους νομούς, αλλά και στην Αχαΐα και την άλλη Πελοπόννησο, είναι αντικείμενο άλλης ανακοίνωσης. Τη δυνατότητα συγκριτικής προσέγγισης της Ναυπλιακής Επανάστασης μας δίνει η τελευταία ανακοίνωση της θεματικής ενότητας για την αντιοθωνική εξέγερση στην Ερμούπολη (28 Φεβρουαρίου – 3 Μαρτίου 1862) και η ιδιαίτερότητά της έναντι των εξεγέρσεων του Ναυπλίου και των άλλων πόλεων.

Όπως σημείωσα μένει να παρουσιάσω τις ανακοινώσεις της πρώτης από τις τρεις υποενότητες-συνεδρίες της θεματικής ενότητας *Το Ναύπλιο και η Αργολίδα στα χρόνια του Όθωνα (1833-1862)* που έχει τίτλο *Α' Μεταβολές στη Δημογραφία, τη Διοίκηση και τις Υποδομές,*

με τα κείμενα των ανακοινώσεων έξι συνέδρων: Ιωάννα Κ. Σπηλιωπούλου, Βασίλης Κ. Δωροβίνης, Έλλη Δρούλια, Δημήτρης Χ. Γεωργόπουλος, Γιάννης Μπαφούνης, Ελένη Καλαφάτη, Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη.

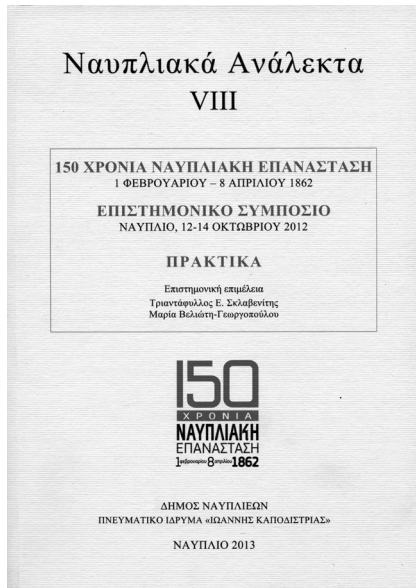
Η πρώτη μελέτη εξετάζει το μνημείο του Λέοντα των Βαυαρών στην Πρόνοια, έργο του Βαυαρού γλύπτη Siegel (1841) και το αναδεικνύει σε παρά-

γενικά, τους Βαυαρούς και την πολιτεία τους στην Ελλάδα. Οι συνθήσεις, οι νοσοτροπίες και οι ελληνικές συμπεριφορές όπως καταγράφονται από τον Βαυαρό αντιβασιλέα σχολιάζονται στην ανακοίνωση και προτείνονται τρόποι για περαιτέρω βαθύτερη μελέτη τους.

Ακολουθεί η ανακοίνωση για τη μεταφορά της πρωτεύουσας του κράτους από το Ναύπλιο στην Αθήνα το 1834. Μια πολιτική πράξη με πολλαπλές αιτίες και σημαντικές συνέπειες για το Ναύπλιο, που έχασε πολλά πρόνομια, βίωσε τραυματικά την αλλαγή και μέτρησε αμέσως τις συνέπειες στο οικονομικό, οικιστικό, αναπτυξιακό και ιδεολογικό επίπεδο.

Η επόμενη ανακοίνωση εξετάζει τον πληθυσμό του Ναυπλίου από το 1830 ως το 1840 και καταστρώνει πίνακες κατά έτος, αντλώντας και διασταυρώνοντας τα στοιχεία από τις ποικίλες καταγραφές του Δημοτικού Αρχείου Ναυπλίου, παρακολουθώντας παράλληλα και όλη τη διαδικασία για την οργάνωση των αρμόδιων δημοτικών υπηρεσιών και τη μεθοδολογία συγκέντρωσης των στοιχείων και της σύνταξης των πινάκων.

Ενδιαφέρουσα είναι η ανέκδοτη και ίσως μοναδική στο είδος της «Σύνοψις ιατρικής χωρογραφίας της Ναυπλίας» του Σοφοκλή Κωνσταντίνου Οικονόμου, που παρουσιάστηκε στο Συμπόσιο και αναδείχτηκε από τον σχολιασμό της ως πρώτης τάξεως πηγή για τη Ναυπλία. Συνταγμένη στο τέλος της δεκαετίας του 1830 από τον γερμανοσπουδαγμένο νέο γιατρό, βάσει πληροφοριών που συνέλεξε επί τόπου στα χρόνια 1834-1837: χωρογραφία, ιστορία της πόλης, επιγραφές, ένδοξοι άντρες, αέρας, πολιτική κυβέρνηση, κλίμα, φυσικά προϊόντα, κάτοικοι, φυσική ανατροφή, γάμοι,



δειγμα πρόσληψης της αρχαιότητας, που χρησιμοποιήθηκε ως μέσον προβολής της βασιλικής οικογένειας του Όθωνα στη Βαυαρία και στην Ελλάδα. Για το Ναύπλιο ήταν το πρώτο έργο τέχνης στον δημόσιο χώρο.

Η αναφορά στον Μάουρερ, τον σπουδαιότερο από τα μέλη της τριμελούς αντιβασιλείας και συγγραφέα πολυσήμαντου έργου, από την επόμενη ανακοίνωση, έδωσε την ευκαιρία να σημειωθούν και να σχολιαστούν οι αναφορές του Μάουρερ στην Αργολίδα αλλά και οι παρατηρήσεις του για την Ελλάδα

γεννήσεις, θάνατοι, ασθένειες, λουτρά, νοσοκομεία, φαρμακοπωλεία, εγκεντρισμός, νεκροταφεία, φυλακές, ορφανοτροφείο, σχολεία, ιατροί και μαίες.

Η επόμενη ανακοίνωση παρουσιάζει συγκεντρωτικά στοιχεία για τη διοικητική και οικονομική λειτουργία του Δήμου Ναυπλιέων κατά την πρώτη του δεκαετία (1837-1845) και φωτίζει την πολυσχιδή λειτουργία της τοπικής αυτοδιοίκησης στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κράτους. Τα χαρακτηριστικά αυτής της σχέσης και λειτουργίας διαγράφουν από άκρη σε άκρη την κίνηση του πολιτικού εκκρεμούσι: από την αντιπαλότητα και τη σύγκρουση ως τις συμβιβαστικές λύσεις και τη συνεργασία.

Η υποενότητα κλείνει με τη συνολική παρουσίαση των επεμβάσεων και των μεταβολών στην πόλη του Ναυπλίου την περίοδο 1828-1870, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί από την τειχιωμένη μεσαιωνική πόλη στην ανοικτή πόλη του 19ου αιώνα. Επεμβάσεις βελτιωτικές, κάποτε βίαιες και καταστροφικές για να ικανοποιηθούν ανάγκες στρατιωτικές, οικονομικές, συγκοινωνιακές, οικιστικές, πολεοδομικές, βελτίωσης συνθηκών υγιεινής και εν γένει ποιότητας ζωής. Κάποτε παρατηρούνται και επεμβάσεις για χάρη προσωπικών ή συλλογικών συμφερόντων και άλλοτε άσκοπων φιλοδοξιών («αναμορφωτών» και «σωτήρων»). Όλες άφησαν το στίγμα τους στο σώμα της ιστορικής πόλης, που μεταμορφώθηκε για χάρη ή εξ αιτίας της κοινωνίας που την κατοίκησε.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ



Το να παίρνει κανείς τη σκυτάλη από τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, αγαπητό

φίλο, συνάδελφο και για πολλά πράγματα, ας μου επιτραπεί να τον αποκαλέσω, και καθοδηγητή, οπωσδήποτε δημιουργεί μια αμηχανία. Αμήχανα όμως και άβολα, επίσης, αισθάνεται κανείς έχοντας να παρουσιάσει τα Πρακτικά ενός Συμποσίου, όπου μικρή θέση έχει το καινούργιο και το πρωτότυπο σε πλήρη αντίθεση με την παρακολούθηση της διεξαγωγής του. Η παρουσίαση αυτή, λοιπόν, δεν έχει άλλο σκοπό από το να ωθήσει τον ερευνητή αλλά και τον φιλόστορα αναγνώστη να προστρέξει στη γνώση που αποθησαυρίστηκε στον πολυσέλιδο τόμο των Πρακτικών, ο οποίος αποτελεί την καταληκτική προσφορά του Συμποσίου μας.

Πριν περάσω στην παρουσίαση των Πρακτικών θα ήθελα να αναφέρω κάτι αυτονόητο για τους ειδικούς, που όμως, λόγω της σπουδαιότητάς του, ας μου επιτραπεί να το επαναλάβω: το ζήτημα του εντοπισμού, της διάσωσης και της σωστής διαχείρισης των αρχαιακών πηγών που επιτρέπουν στον ερευνητή να προχωρήσει σε αναγνώσεις, ανασυνθέσεις και αναλύσεις. Το Ναύπλιο ευτύχησε να διαθέτει τέτοιες πηγές, κάποτε με θαυμαστή πληρότητα, όπως αυτή του Αρχείου του Δήμου Ναυπλιέων. Ας θεωρήσουμε χρέος μας, ως πολίτες αυτής της πόλης που απλόχερα μας δέχεται και μας γαληνεύει μέσα από την ομορφιά του παρελθόντος, τη μέριμνα για τις αρχαιακές της πηγές, όπως θεωρούμε χρέος μας τη φροντίδα του δομημένου χώρου της.

Μετά από αυτήν τη σύντομη παρένθεση, ας ξαναπιάσουμε το νήμα των Πρακτικών του Συμποσίου παρουσιάζοντας τις Οικονομικές παραμέτρους, που αποτελούν τη δεύτερη θεματική ενότητα της συνεδρίας για Το Ναύπλιο και την Αργολίδα στα χρόνια του



Όθωνα (1833-1862). Μέσα από την παρουσίαση της ενότητας αυτής, θα επιχειρήσω να αναδείξω, όσο είναι δυνατόν, την κοινή γραμμή που συνδέει τις ανακοινώσεις σε μια προσπάθεια να αναχθούμε από τις μερικές περιπτώσεις σε γενικότερα σχήματα. Την παρούσα ενότητα συγκροτούν τέσσερις μελέτες που τις υπογράφει μια αμιγώς γυναικεία ομάδα αποτελούμενη από τη Ρεγγίνα Quack-Μανουσάκη, την Ευτυχία Λιάτα, την Πέπη Γαβαλά και την Εύη Καρούζου.

Οι ανακοινώσεις της ενότητας αυτής αντλούν το περιεχόμενό τους από αρχεϊκό υλικό που παρέμενε ως τώρα εν πολλοίς ανεκμετάλλευτο. Η μακρά επιστολή της Βερολινέζας Bettina von Savigny-Σχινά, αν και δημοσιευμένη στα γερμανικά, γίνεται προσβάσιμη και στο ελληνικό κοινό μέσα από την αντίστοιχη μελέτη. Η ματιά προς το Ναύπλιο των ξένων, δηλαδή των μη Ελλήνων, που σε ανακοινώσεις της προηγούμενης από την παρούσα θεματική ενότητα είδαμε να ταυτίζεται με την κυρίαρχη οπτική για τα ελληνικά πράγματα, καθώς προερχόταν από πρόσωπα όπως αυτό του Μάουρερ ή των Βαυαρών ηγεμόνων, δίνει τη θέση της σε μια ματιά πιο οικεία—που είναι όχι τυχαία και γυναικεία—, ματιά που μας φέρνει κοντύτερα στην ιστορία της καθημερινότητας. Η νεαρή ξένη μεταφέρει με τρόπο συγκροτημένο και ξεκάθαρο στους γονείς της τις τιμές και τα είδη των αγαθών που αγοράζει για το σπιτικό της ή που διατίθενται στην αγορά.

Από απόσταση παρακολουθούν το Ναύπλιο η οικογένεια Σαλβαρά από τον Μυστρά και η συγγενική τους οικογένεια των Τζωρτζάκηδων από την Καστανιά Λακωνίας. Πρόκειται για εμποροκτη-

ματίες που ζουν και δραστηριοποιούνται στον Μυστρά και στην Καστανιά, αλλά χρησιμοποιούν την πόλη του Ναυπλίου για τις εμπορικές και οικονομικές συναλλαγές τους ως κέντρο ενημέρωσής τους για τις τιμές των προϊόντων αλλά και ως κέντρο πληροφόρησης για τα γεγονότα που συνέβαιναν εδώ και είχαν πανελλαδική σημασία, άρα και επιπτώσεις στην οικονομία. Κι όλα αυτά με τη βοήθεια ενός δικτύου συγγενικών μελών, συνεργατών και φίλων τους που διαμένουν εδώ, όπως φαίνεται μέσα από την πλούσια αλληλογραφία τους.

Βέβαια και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις οι αντίστοιχες μελέτες αναφέρονται στην περίοδο των πρώτων χρόνων της οθωνικής περιόδου, στην οποία κύριο και κοινό σημείο αναδεικνύεται το σφρίγος της πρωτεύουσας μέχρι τη μεταφορά της στην Αθήνα.

Το αρχείο του Μιχαήλ Ιατρού μπορεί να σώζεται αποσπασματικά αλλά αυτό δεν το καθιστά λιγότερο σημαντικό: αντίθετα, πρόκειται για ντοκουμέντο ιδιαίτερης βαρύτητας, που η ενδελεχής μελέτη του φώτισε την ισχυρότατη και πολυδιάστατη αυτή προσωπικότητα της ναυπλιακής κοινωνίας—του μεγαλέμπορου, μεγαλοκτηματία, «τραπεζίτη», βιομηχάνου, εφοπλιστή και πολιτευτή—, ερμήνευσε πρακτικές και στρατηγικές της 70χρονης επαγγελματικής του καριέρας, καθώς και την ηγετική θέση που ανέλαβε ο γηραιός Μ. Ιατρός στα γεγονότα της Ναυπλιακής Επανάστασης.

Τέλος, όσον αφορά την παρούσα ενότητα, το πλούσιο και σύνθετο υλικό των στατιστικών και άλλων πηγών σχετικών με τον πληθυσμό και τα παραγόμενα προϊόντα της Επαρχίας Ναυπλίας δείχνει ότι η πόλη του Ναυ-

πλίου στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ζει σε συνεχή συνδιαλλαγή με τις πολλές ενδοχώρες της (τη διοικητική, τη δικαστική αλλά και τη γεωργική, την κτηνοτροφική και την εμπορική).

Στην ίδια θεματική ενότητα γίνεται εμφανής η «διεθνής» διάσταση της οικονομίας της εποχής, ιδιαίτερα του εμπορίου. Στην πρωτεύουσα του νεοσύστατου κράτους «βρίσκει κανείς και τα πιο εξωτικά προϊόντα», υφάσματα ευρωπαϊκά, πορσελάνινα σερβίτσια, και βέβαια τα γνωστά εισαγόμενα είδη διατροφής (καφέ, ρύζι, σοκολάτα) αλλά και κρασιά ευρωπαϊκών οίκων και ξένους εμπόρους που φαίνεται ότι εξυπηρετούν την ανώτερη κοινωνική τάξη των Βαυαρών αξιωματούχων.

Ο Μ. Ιατρός με την εμπορική του ιδιότητα παρουσάζεται να έχει ένα ευρύτατο γεωγραφικό δίκτυο εμπορικών συναλλαγών, καθώς «είναι δικτυωμένος με όλα τα μεγάλα κέντρα του διεθνούς εμπορίου κι όλες τις γνωστές πόλεις-λιμάνια της Ιταλικής χερσονήσου [...], αλλά και το Λονδίνο, το Άμστερνταμ, το Ρότερνταμ, το Παρίσι, τη Μάλτα, πόλεις της διασποράς στη Μαύρη Θάλασσα, τη Σμύρνη [...] την Κωνσταντινούπολη και το Τούνεζι». Αυτή τη διεθνή εξαγωγική τάση την συναντάμε σε πολύ μικρότερη, βέβαια, κλίμακα και σε άλλους εμπόρους του Ναυπλίου, οι οποίοι εξάγουν προϊόντα της ευρύτερης πελοποννησιακής περιοχής, όπως, για παράδειγμα, το μετάξι που έρχεται από τη Λακωνία και εξάγεται στην Τεργέστη.

Η πόλη του Ναυπλίου οφείλει σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξή της σε εμπορικό κέντρο αφενός στη θέση της και αφετέρου στην αγροτική της ενδοχώρα (γεωργική και κτηνοτροφική). Ένας πληθυσμός αγροτών αλλά και επο-

χιακά μετακινούμενων κτηνοτρόφων από τη γειτονική Αρκαδία παράγει προϊόντα που καταναλώνει αλλά και εμπορεύεται, και καταναλώνει αγαθά που δεν παράγει αλλά εισάγει. Η σχετικά μικρή απόσταση της επαρχίας από την Αθήνα και τον Πειραιά ενισχύει αυτή την εμπορευματική τάση που πραγματώνεται κυρίως μέσω των λιμανιών του Ναυπλίου αλλά και του Τολού και της Επιδαύρου.

Ένα άλλο κοινό σημείο είναι ότι η οικονομία καίτοι εκχρηματισμένη, όπως φαίνεται από όλες τις ανακoinώσεις της ενότητας αυτής, έχει καθαρά διαπροσωπικό χαρακτήρα, όπως αποδεικνύεται, για παράδειγμα, από τον τρόπο με τον οποίο ενεργούν οι οικογένειες των Σαλβαράδων και των Τζωρτζάκηδων από τη Λακωνία, δηλαδή μέσω των συγγενικών και φιλικών τους δικτύων. Ως αποκορύφωμα όμως αυτής της νοοτροπίας τολμάμε να αναφέρουμε την περίπτωση του Μ. Ιατρού, ο οποίος λειτουργεί «ως άτυπη ιδιωτική τράπεζα μοιλονότι ο ίδιος είναι ανταποκριτής της Εθνικής Τράπεζας στο Ναύπλιο», αφού σε αυτόν προστρέχουν για δανεισμό χρημάτων «εκατοντάδες άγνωστοι, απλοί άνθρωποι [...] ως οικειότερο και πλέον έμπιστο πρόσωπο αντί για την άγνωστή τους και απρόσωπη Τράπεζα».

Κλείνοντας την ενότητα, συνοψίζουμε τις κυριότερες οικονομικές παραμέτρους, οι οποίες χαρακτηρίζουν το Ναύπλιο και την ευρύτερη περιοχή του: κέντρο οικονομικών δραστηριοτήτων εξαγωγικού και εισαγωγικού εμπορίου χάρη στη γεωγραφική του θέση και την αγροτική του ενδοχώρα, τραπεζικό κέντρο αλλά και τόπος όπου το κέρδος επενδύεται σε γη αλλά και σε ακίνητα –αυτό το τελευταίο την περίοδο που

η πόλη ήταν πρωτεύουσα του κράτους.

Η τρίτη θεματική ενότητα της συνεδρίας για *Το Ναύπλιο και την Αργολίδα στα χρόνια του Όθωνα (1833-1862)* φέρει τον τίτλο *Εκπαιδευτικές και πολιτισμικές πραγματικότητες* και περιλαμβάνει ανακοινώσεις των Γεωργίου Κόνδη, Βαρβάρας Γεωργοπούλου, Μαρίας Βελιώτη-Γεωργοπούλου και Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη.

Η εκπαιδευτική πραγματικότητα του Ναυπλίου, του Τολού και του Άργους αποτυπώνεται ανάγλυφα στην έκθεση του Γενικού Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων Σκαρλάτου Βυζάντιου, που συντάσσεται στις 12 Ιουλίου 1855 και στη συνέχεια αποστέλλεται στον υπουργό Παιδείας. Σύμφωνα με την έκθεση αυτή, η κατάσταση των Δημοτικών Σχολείων, δημοσίων και ιδιωτικών, της παραπάνω περιοχής παρουσιάζεται αρκετά προβληματική, κάποτε, μάλιστα, και απαράδεκτη, με λίγες μόνον εξαιρέσεις. Ο συντάκτης της έκθεσης δεν παραλείπει, επίσης, να εγκωμιάζει τους φιλότιμους διδασκάλους και να καυτηριάζει τους οκνηρούς, ενώ κάνει ιδιαίτερη και συγχή μνεία των πενιχρών αποδοχών τους και γενικά της έλλειψης χρηματοδοτήσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο η έκθεση φαίνεται να συμπυκνώνει την κατάσταση της εκπαίδευσης, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τις οθωνικές κυβερνήσεις και όπως διαχρονικά αποτυπώθηκε σε διάφορες άλλες αρχαιακές πηγές. Ο προσεκτικός αναγνώστης θα μπορέσει να εντοπίσει δύο πρόσωπα και να τα συνδέσει με άλλες ανακοινώσεις. Πρόκειται για τον δημοδιδάσκαλο Εμμ. Παπαδάκη, που ο Σκαρλάτος Βυζάντιος τον βρίσκει να διδάσκει στο Τολό και τον οποίο θα συναντήσουμε να λαμβάνει μέρος στη Ναυπλιακή Επανάσταση όντας δάσκαλος της Πρόνοιας. Επίσης,

τη διδασκάλισσα Πολυτίμη Κουσκούρη, στην οποία, όπως αναφέρεται, χρωστούν μισθούς ετών· είναι κόρη εξαδέλφου των Σαλβαραίων από τον Μυστρά και κατοικεί με τον πατέρα της στο Ναύπλιο, όπου και εργάζεται.

Και από το σχολείο περνάμε στο θέατρο σε μια απόπειρα καταγραφής της τοπικής θεατρικής ιστορίας με βάση βιβλιογραφικές πηγές και τον Τύπο της εποχής. Στο Ναύπλιο της οθωνικής περιόδου, ενώ από τη μια παρατηρείται έλλειψη σημαντικών δραματικών θεατρικών παραστάσεων, από την άλλη ανθούν οι εκδόσεις θεατρικών κειμένων και οι παραστάσεις μουσικού θεάτρου. Στις αρχές της περιόδου αυτής, γύρω στα 1830, παρατηρείται και εδώ η αρνητική στάση προς το ευρωπαϊκό λυρικό θέατρο έναντι της προώθησης της ελληνικής τραγωδίας και του ελληνικού θεάτρου, τάση που χαρακτηρίζει σημαντική μερίδα των διανοουμένων της εποχής. Από τις παρατιθέμενες πληροφορίες συγκαταούμε ότι ο ηθοποιός και αγωνιστής Θεόδωρος Αλκαίος, που σκοτώθηκε από Γάλλους στρατιώτες στο Άργος στα 1833, παραδίδεται ότι έγραψε στο Ναύπλιο την αντιτυραννική τραγωδία *Πιπτακός ο Μυτιληναίος*. Δεν θα μπορούσε, βέβαια, να λείπει από την ανακοίνωση η αναφορά στο θεατρικό έργο του Δ. Βυζάντιου, τη γνωστή *Βαβυλωνία*, που εκδόθηκε στο Ναύπλιο στα 1836. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται επίσης στους διαλόγους του Χουρμούζη, όπου κατακρίνονται και σατιρίζονται τα αρνητικά της Βαυαροκρατίας.

Η ενότητα για τις πολιτισμικές πραγματικότητες συνεχίζεται με την ανακοίνωση σχετικά με τις εορτές και τελετές προς τιμή του Όθωνα κατά την περίοδο της τριαντάχρονης βασιλείας του. Ανάμεσά τους σπουδαιότερη η επέ-

τειος των Αποβατηρίων που γιορτάζονται στις 25 Ιανουαρίου σε ανάμνηση της αποβίβασης του βασιλιά στο Ναύπλιο, η οποία καθιερώνεται ως η κατ' εξοχήν ναυπλιακή βασιλική εορτή. Η ανακοίνωση στηριζόμενη σε αρχειακό υλικό αποκαλύπτει το τυπικό του εορτασμού αναδεικνύοντας την ίδια την πόλη ως επιτελεστική σκηνή με πρωταγωνιστή τον Όθωνα, άλλοτε παρόντα και άλλοτε απόντα· ερμηνεύει τους συμβολισμούς των τελετών, τις προσδοκίες των δύο εμπλεκόμενων πλευρών (της πόλης και του βασιλιά) και τον βαθμό της λαϊκής συμμετοχής στις βασιλικές τελετές. Τέλος, δίνει απάντηση στην οξύμωρη, εκ πρώτης της όψεως, σχέση του εορτασμού των βασιλικών επετείων στην πόλη του Ναυπλίου, κατά τα τελευταία ιδίως χρόνια της βασιλείας του, και της αντιοθωνικής Επανάστασης του 1862.

Αυτό που προέκυψε από την έρευνα είναι ότι οι βασιλικές εορτές και τελετές δεν πήγαιναν, βέβαια, από τον λαό, αν και αυτός ήταν ο κύριος αποδέκτης τους και ο επικυρωτής τους για 28 χρόνια, αλλά «εγκαθιδρύνονταν» άνωθεν. Μέχρι το 1862 δεν διαφαίνεται να υπάρχει διαφωνία μεταξύ της άνωθεν αρχής, δηλαδή της κρατικής αρχής που εκπροσωπείται από τον Νομάρχη, και του Δήμου. Ο τρόπος όμως που γιορτάστηκαν τα Αποβατήρια του 1862 έδειξε ότι είχε επέλθει πλέον ρήξη στις μεταξύ τους σχέσεις, η οποία εκδηλώθηκε ανοιχτά με την έκρηξη της Ναυπλιακής Επανάστασης.

Η τελευταία ανακοίνωση πατώντας σε στέρεες αρχειακές βάσεις επιχειρεί τη σύνθεση της πολιτισμικής ιστορίας του Ναυπλίου στα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα. Από την παρουσίαση αυτή σταχυολογούμε μερικά μόνον από

τα πολιτιστικά επιτεύγματα της πόλης. Η απαρίθμησή τους ξεκινά με τον εποικισμό της νεαρής πρωτεύουσας, που συνοδεύεται από τον πολεοδομικό και κτηριακό εξωραϊσμό της. Εκτός από τα σπίτια που επιδιορθώνονται ή χτίζονται εξ αρχής, επισκευάζονται εκκλησίες, όπως του Αγίου Γεωργίου, και τζαμιά που μετατρέπονται σε εκκλησίες, όπως συμβαίνει με τον ναό των Καθολικών. Αργότερα, στα 1852, παραχωρείται στην πόλη νεκροταφείο με δαπάνη του γνωστού μας Μ. Ιατρού. Ανεγείρονται μνημεία, όπως αυτό του Λέοντα στη μνήμη των Βαυαρών που χάθηκαν στα 1833, και το οποίο ανεγέρθη το 1841, ή εκείνο στη μνήμη του Δημητρίου Υψηλάντη το 1843. Από το 1834 θεσμοθετείται η εορτή των Αποβατηρίων. Ο καθηγητής Χαράλαμπος Παμπούκης καθιερώνεται ως ο επίσημος και σχεδόν αποκλειστικός ρήτορας της πόλης· γι' αυτό και θα κληθεί να εκφωνήσει και τον πανηγυρικό λόγο κατά την είσοδο των βασιλικών στρατευμάτων μετά την καταστολή της Ναυπλιακής Επανάστασης, γεγονός που τελικά τον οδηγεί σε παραίτηση. Το 1833 ιδρύεται το Γυμνάσιο, στις αίθουσες του οποίου φιλοξενήθηκαν στο τέλος του 1837 και το 1838 παραδόσεις νομικών μαθημάτων, οι οποίες ήταν δημόσιες και δωρεάν. Στον τομέα των βιβλιοθηκών όμως η πόλη δεν ευτύχησε, αφού καμία από τις προσπάθειες του 19ου αιώνα δεν είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση μιας Δημόσιας Βιβλιοθήκης. Η καλλιτεχνική ζωή παρουσιάζεται φτωχή. Οι πληροφορίες για επαγγελματικές θεατρικές παραστάσεις, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, είναι λίγες. Η ανακοίνωση κλείνει με την αναφορά στους πολλούς λογοτέχνες και συγγραφείς

που εισέρρευσαν στην πρωτεύουσα, την οποία όμως εγκατέλειψαν με τη μεταφορά της στην Αθήνα. Το ίδιο συνέβη και με τα τυπογραφεία, από τα οποία παρέμεινε στην πόλη το ένα από τα οκτώ που υπήρχαν.

Με την προαναφερθείσα ανακοίνωση κλείνει ουσιαστικά το κύριο μέρος των *Πρακτικών* του Συνεδρίου. Θα παρακάμψω τους απολογισμούς για να αναφερθώ στα δύο κείμενα του Παραρτήματος, που υπογράφουν ο Χρήστος Πιτερός και η Λαμπρινή Καρακούρη-Ορφανοπούλου. Και τα δύο κείμενα αποτελούν κατά κάποιο τρόπο συνέχεια της τελευταίας ενότητας για τις πολιτισμικές πραγματικότητες. Από αυτά το πρώτο αναφέρεται στις υλικές και άυλες μαρτυρίες της Ναυπλιακής Επανάστασης και στο περιεχόμενό του αναφέρθηκε ήδη ο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης.

Το επόμενο κείμενο, το οποίο παρουσιάστηκε στην Επιστημονική Συνάντηση που πραγματοποιήθηκε για τη Ναυπλιακή Επανάσταση στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (21.11.2012), αναφέρεται στην τέχνη της οθωνικής περιόδου αλλά και στην τέχνη της περιόδου αμέσως μετά από την έξωση του Όθωνα. Ως πρώτο σημαντικό καλλιτεχνικό γεγονός αναφέρεται η ίδρυση του Σχολείου των Τεχνών το 1836. Οι δημιουργοί κατατάσσονται σε τέσσερις κατηγορίες: στους ξένους, που εκτελούν τις δημόσιες παραγγελίες, όπως ο von Hess, και διδάσκουν στο Σχολείο των Τεχνών· στους Επτανήσιους, που συνδυάζουν τη βυζαντινή με την ιταλική παράδοση· στους λίγους μεμονωμένους και, τέλος, στους λαϊκούς δημιουργούς. Τα γεγονότα ωστόσο της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843 είχαν άμεσες επιπτώσεις στο Σχολείο των Τεχνών, από το οποίο απομακρύνθηκαν οι καθηγητές

που δεν είχαν ελληνική ιθαγένεια. Με την έξωση όμως του Όθωνα, ενώ τελειώνει η πολιτική Βαυαροκρατία, αρχίζει –κατά τη συγγραφέα– η καλλιτεχνική Βαυαροκρατία, αφού επικρατούν οι εκπρόσωποι της Σχολής του Μονάχου, που μόλις έχουν επιστρέψει από τη μετεκπαίδευσή τους στη βυβαρική πρωτεύουσα. Βέβαια, ως σημειωθεί ότι πρόκειται για Έλληνες καλλιτέχνες. Την περίοδο αυτή καλλιεργείται η ηθογραφική ζωγραφική και η προσωπογραφία, καθώς οι αστοί θα αποτελέσουν την ιδανική πελατεία των ζωγράφων του Μονάχου. Η νεκρή φύση και η τοπιογραφία θα συμπληρώσουν τη θεματογραφία της περιόδου αυτής.

Ο τόμος τελειώνει με την παράθεση ενός εύχρηστου ευρετηρίου των κυρίων ονομάτων που συναντώνται στις μελέτες. Τα ονόματα, μάλιστα, των εφημερίδων ή των περιοδικών, καθώς και οι τίτλοι των λογοτεχνικών ή θεατρικών έργων σημειώνονται με πλάγια γράμματα προς διευκόλυνση του αναγνώστη.

Άφησα σκόπιμα τελευταία την αναφορά στους απολογισμούς του Επιστημονικού Συμποσίου εκ μέρους του Προέδρου της Επιστημονικής Επιτροπής, κ. Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη, όσο και εκ μέρους του Προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής, κ. Κωνσταντίνου Χελιώτη.

Αντιστρέφοντας τη σειρά ξεκινώ από τον Πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής, κ. Κωνσταντίνο Χελιώτη, ο οποίος, αφού εξέφρασε τις ευχαριστίες του στους αρωγούς και χορηγούς του Συμποσίου, αναφέρθηκε στο ιστορικό της οργάνωσής του, στο έντυπο και οπτικοακουστικό υλικό που παράχθηκε, στην απήχηση του Συμποσίου μέσω του τύπου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, στην έκθεση που

τότε εγκαινιάστηκε στο Παράρτημα της Εθνικής Πνακοθήκης, στην επικείμενη (τότε) Επιστημονική Συνάντηση στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, όπου θα παρουσιάζονταν μερικές από τις ανακοινώσεις του Συμποσίου.

Τελειώνω με την παρουσίαση του απολογισμού του Προέδρου της Επιστημονικής Επιτροπής, κ. Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη, ο οποίος χαρακτήρισε το Επιστημονικό Συμπόσιο για τα 150 χρόνια από τη Ναυπλιακή Επανάσταση επιτυχημένο, αφού, όπως ανέφερε, «είμαστε πλουσιότεροι χάρη στις νέες γνώσεις που αποκτήσαμε. Οι στοχαστικές προσεγγίσεις των ανακρινόμενων που ακούσαμε και συζητήσαμε, μας άνοιξαν νέους ορίζοντες προβληματισμών, γιατί δημιουργήθηκαν κάποιες βεβαιότητες αλλά και κλονίστηκαν κά-

ποιες παλιότερες θέσεις και απόψεις». Στον απολογισμό αναφέρθηκε επίσης το πρόβλημα του εντοπισμού και της εκμετάλλευσης νέων πηγών αλλά και τα προβλήματα μεθόδου προσέγγισης των πηγών γενικά. Τονίστηκε η ανάγκη της οργάνωσης των ναυπλιακών σπουδών με την εκπόνηση σχετικής –και συνεχώς εμπλουτιζόμενης– βιβλιογραφίας και προτάθηκε το τολμηρό εγχείρημα της εκπόνησης μιας τοπικής ιστορίας που θα έχει τη μορφή συλλογικού έργου. Στο τελευταίο σημείο του απολογισμού έγινε λόγος για την έγκαιρη έκδοση των *Πρακτικών* του Συμποσίου, που τώρα είμαστε στην ευχάριστη θέση να κρατάμε στα χέρια μας.

ΜΑΡΙΑ ΒΕΛΙΩΤΗ-ΓΕΩΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ

*Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*, τόμος IB' (2009-2011), Αθήνα 2013, 669 σ.

Κυκλοφόρησε στο τέλος του 2013 ο 12ος τόμος της επιστημονικής περιοδικής έκδοσης της ΕΑΜ, που είναι και το 66ο βιβλίο της. Στα περιεχόμενα του τόμου ο αναγνώστης θα βρει σημαντικές επιστημονικές συμβολές στη μελέτη του λευκαδίτικου παρελθόντος, που είναι καρποί του ερευνητικού και του συγγραφικού μόχθου Λευκαδίων και άλλων μελετητών της λευκαδίτικης ιστορίας. Η επιστημονική και η εκδοτική της επιμέλεια είναι έργο της συντακτικής επιτροπής και του επιμελητή της αλλά η δαπάνη της έκδοσης, που καθυστέρησε για οικονομικούς λόγους, καλύφθηκε με χορηγία του φίλου της ΕΑΜ Βασίλη Θ. Γαζή και έκτακτες ευγενικές συνεισφορές μελών

και φίλων της ΕΑΜ, σε καιρούς δύσκολους.

Δώδεκα μελέτες δημοσιεύονται στο πρώτο και μεγαλύτερο μέρος του τόμου. Η πρώτη μελέτη εξετάζει την πιθανή μορφολογία της περιοχής μεταξύ της βορειοανατολικής Λευκάδας και της Ακαρνανίας από τα μυκηναϊκά χρόνια ως τη ρωμαϊοκρατία με βάση τις μαρτυρίες των αρχαιοελληνικών και λατινικών κειμένων και την καλή επιτόπια παρατήρηση και γνώση του συγγραφέα της Πάνου Γ. Ροντογιάννη (1911-1996). Ακολουθούν δύο μελέτες για την εποχή της Βενετοκρατίας: Στις μέρες της φοβερής πανώλης του 1743 και τη μέριμνα των αρχών να περιορίσουν το κακό με τη συγκέντρωση και την απο-

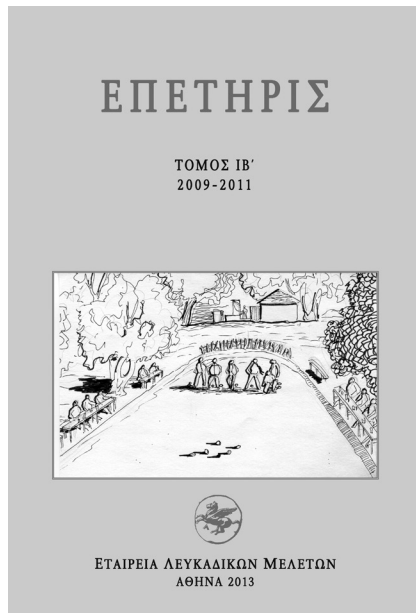


λύμανση των κινητών πραγμάτων κάθε νοικοκυριού, με τη διαφορετική ανταπόκριση των κατοίκων (Ευτυχία Δ. Λιάτα). Η άλλη μελέτη ξεκινά από την παρουσίαση του μοναδικού γνωστού αντιτύπου (Συλλογή Αντώνη Ν. Σολδάτου) της έντυπης Συλλογής υμνητικών κειμένων για τον Βενετό προνοητή Λευκάδας (1747-1750), που έγραψαν Βενετοί και Λευκαδίτες στο τέλος της

μελέτη της Ντενίζ-Χλόης Αλεβίζου. Ο π. Ιωαννίκιος Γ. Ζαμπέλης δημοσιεύει μελέτη του με πολλά τεκμήρια για τους ναούς και τον κλήρο στην ύπαιθρο Λευκάδα, ως μια σπουδή της τοπικής εκκλησιαστικής ιστορίας, στηριγμένη σε δύο άγνωστες λεπτομερείς επιθεωρήσεις των ναών, του 1882 και του 1892, οργανωμένες από τη Μητρόπολη Λευκάδας.

Πλούσια είναι η προσφορά του τόμου στη μελέτη της ζωής και του έργου του Άγγελου και της Εύας Σικελιανού. Ο Κώστας Τσιαμπάος δημοσιεύει μελέτη για το Δελφικό Κέντρο του Σικελιανού, ως μια ουτοπική κοινότητα. Η Ευθαλία Παπαδάκη ερεύνησε τη «φιλελληνική» δραστηριότητα της Εύας Πάλμερ-Σικελιανού και τις συνέπειές της κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στην Αμερική. Η Βιβέτ Τσαρλαμπά-Κακλαμάνη εκδίδει και σχολιάζει δύο κείμενα-μαρτυρίες του 1984 του Τάσου Κατσή (1903-1987) με τις αναμνήσεις των ψαράδων για τον Άγγελο και την Εύα στο νησάκι του Άι Νικόλα (1902-1910). Ο κύκλος κλείνει με τη σχολιασμένη έκδοση εννιά επιστολών (1928-1933) του Άγγελου στον φίλο του Σπύρο Γεράσιμου Σουμίλα από τη Μάρθα Σουμίλα-Σαμπατακάκη, τον Αγησίλαο Σουμίλα και τον Νίκο Κ. Κατηφόρη.

Στον Λευκαδίτη γιατρό της Βενετίας Γρηγόριο Σ. Σταμπούγλη (1886-1973) αναφέρεται η μελέτη της Ευσταθίας Πολίτη με ενδιαφέροντα στοιχεία και επισημάνσεις για τις σπουδές και τη σταδιοδρομία του. Ο Γεώργιος Π. Ροντογιάννης (1945-20.6.2013) δεν πρόλαβε να δει τυπωμένη τη μελέτη του: «Πάνου Γ. Ροντογιάννη (1911-1996), Λόγος για τους υπέρ Πατρίδος πεσόντας (Τσουκαλάδες Λευκάδος, 13



θητείας του και εκδόθηκε στη Βενετία το 1750. Τα περισσότερα κείμενα αναδεικνύονται και ως μαρτυρίες εγχωμιαστικές για τον αξιωματούχο αλλά και την ίδια τη Βενετία, καλλιεργώντας τον μύθο και τη δόξα της αλλά και υπενθυμίζοντας τη συμμετοχή της Λευκάδας και των ντόπιων αξιωματούχων σε αυτή τη δόξα (Σωτήρης Κουτμάνης). Οι συγγενικές σχέσεις ζωγράφων της Επτανησιακής Σχολής στη Λευκάδα του 18ου και του 19ου αιώνα, με προεκτάσεις ως το σήμερα, εξετάζονται στη

Φεβρουαρίου 1949)», μια σημαντική συμβολή στη βιογραφία του Π. Γ. Ροντογιάννη και στην πορεία του κατά τη φοβερή δεκαετία 1940-1949 στην Πιερία και τη Λευκάδα. Η Παρασκευή Κοψιδά-Βρεττού δημοσιεύει τη μελέτη «Λαϊκός πολιτισμός: μεταξύ αυθεντικότητας και φολκλορικής αναπαράστασης. Ο “Σύλλογος Αγροτοπαίδων Απόλλων Καρυάς”», στηριγμένη σε προφορικές και αρχαιακές μαρτυρίες.

Στην ενότητα «Προσεγγίσεις» του τόμου ο Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης δημοσιεύει την παρέμβασή του στη συζήτηση που έγινε στο Θ' Πανιώνιο Συνέδριο, Παξοί 2010, για το πώς πρέπει να οργανώνονται τα Πανιόνια Συνέδρια, με βάση την εμπειρία και τις θέσεις που διαμόρφωσε ως μέλος των επιστημονικών επιτροπών οργάνωσης του Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου, Λευκάδα 2002, και του Θ' Πανιονίου Συνεδρίου αλλά και των άλλων Πανιονίων Συνεδρίων που ήταν σύνεδρος και αναγνώστης των Πρακτικών τους.

Στην ενότητα «Μαρτυρίες» ο Νίκος Βαγενάς καταθέτει τη μοναδική του περιγραφή του παιγνιδιού «Τ' αμπαλί» στο καφενείο «Στου Πάλα» της πόλης της Λευκάδας. Θησαυρίζει και σχεδιάζει ως αφοσιωμένος αυτόπτης τις τεχνικές λεπτομέρειες του παιγνιδιού αλλά το σπουδαιότερο καταθέτει ανθρωπολογικές προσεγγίσεις των δρώμενων που αναπαριστούν και εκφράζουν πτυχές του ψυχικού κόσμου των παικτών αλλά και των θεατών, και τελικά της λευκαδίτικης ζωής.

Οι ομιλίες σε τρεις εκδηλώσεις της ΕΛΜ δημοσιεύονται στην ενότητα «Εκδηλώσεις». Τιμητική εκδήλωση για τον Μουσικολόγο Μάρκο Φ. Δραγούμη (Ομι-

λητές: Πρόεδρος της ΕΛΜ Θωμάς Π. Κατωπόδης [1948-10.9.2013], Θανάσης Μωραΐτης, Λεωνίδας Εμπειρίκος). Παρουσίαση του δίτομου βιβλίου του Χρίστου Σπ. Σολδάτου για τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο (1815-1881) με ομιλητές την Β. Τσαρλαμπά-Κακλαμάνη, τον Σπύρο Ι. Ασδραχά και τον Σάββα Σπέντζα. Παρουσίαση του βιβλίου του Δημητρίου Χ. Σκλαβενίτη, *Φιλολογικά και Λευκαδίτικα* με ομιλητές: Αναστάσιος Στέφος, Β. Τσαρλαμπά-Κακλαμάνη, Ανθούλα Δανιήλ, Τ. Ε. Σκλαβενίτη, Ελένη Λάππα-Οικονόμου.

Στην ενότητα «Βιβλιοπαρουσιάσεις-Βιβλιοκρισίες» παρουσιάζονται και κρίνονται έξι λευκαδίτικα βιβλία: του Δημήτρη Σπ. Τσερέ, *Η Μέση Εκπαίδευση στη Λευκάδα 1829-1929*, (Τ. Ε. Σκλαβενίτης, Σ. Ι. Ασδραχάς, Γιάννης Κόκκωνας), του Δ. Χ. Σκλαβενίτη, *Φιλολογικά και Λευκαδίτικα* (Ευσταθία Πολίτη), τα *Πρακτικά του Συνεδρίου, Τα Μοναστήρια της Λευκάδας* (Αντωνία Δ. Κορτζή-Γτζαβίδη), του Φίλιππου Π. Λάζαρη, *Μια φορά κι έναν καιρό... Πεζά, Ποιήματα, Τοπωνύμια Λαζαράτων* (Τ. Ε. Σκλαβενίτης, Δ. Σπ. Τσερές), *Πρακτικά ΙΕ' Συμποσίου ΕΛΜ, Δρόμοι και παράδρομοι της τοπικής ιστορίας* (Τ. Ε. Σκλαβενίτης), Νίκου Γ. Σβορώνου, *Μελετήματα για τη Λευκάδα και τους Λευκαδίτες* (Κώστας Γ. Τσιγκάκης).

Ο τόμος κλείνει με το καθιερωμένο λεπτομερές Χρονικό της ΕΛΜ (2009-2011) και τον αναλυτικό τιμοκατάλογο των 66 εκδόσεων της ΕΛΜ (1971-2013).

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

**Τζελίνα Χαρλαύτη, Κατερίνα Παπακωνσταντίνου** (επιμέλεια), *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, Κέδρος, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2013, 887 σ.

Πρόκειται για θηριώδη συλλογικό τόμο 887 σελίδων μαζί με τον «Πίνακα», 845 χωρίς αυτόν. Απ' αυτές τις σελίδες τις μισές έχουν γράψει η κ. Τζ. Χαρλαύτη και η κ. Κατ. Παπακωνσταντίνου (275 και 143 αντίστοιχα), που επιμελήθηκαν τον τόμο. Ερεθιστικό έργο, γιατί από την αρχή αναγγέλλεται ότι φέρνει «ανατροπές και νέες θεωρήσεις». Αυτός είναι ο λόγος που με έκανε να το παρουσιάσω, δηλώνοντας συγχρόνως ότι το διάβασα όλο!

Δηλώνεται με σαφήνεια επίσης και στο βιβλίο ότι ως μόνη πηγή για όσα λέγονται εκεί χρησιμοποιήθηκε η βάση δεδομένων του ερευνητικού Προγράμματος του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου με την ονομασία «Αμφιτρίτη». Είναι προφανές γιατί αφήνεται να εννοηθεί ότι τα δεδομένα τοποθέτησαν στη βάση, στο Πρόγραμμα, οι ίδιοι που τα χρησιμοποίησαν προκειμένου να συντάξουν τις μελέτες που συγκροτούν τον τόμο που παρουσιάζω. *Γιάννης κερνάει, δηλαδή, Γιάννης πίνει*. Και αν δεν έβαλαν τα κατάλληλα δεδομένα και αν δεν τους υποβάλουν τις σύμφωνα με τις εκκρεμότητες της επιστημονικής έρευνας για το συγκεκριμένο υπό μελέτη (τους) θέμα ερωτήσεις, τι γίνεται;

Τι είναι οι «ανατροπές και νέες θεωρήσεις» που αναγγέλλεται ότι φέρνει το βιβλίο άρχισα να το καταλαβαίνω σύντομα, μόλις από τη σ. 45. Εκεί λέγεται ότι η δική μου μελέτη, σε δύο τομίδια, *Ελληνική ναυτιλία, 1776-1835*, «στηριζόμενη σε αρχαιακό υλικό από τα γαλλικά αρχεία [...] η χρήση του αρχαιακού υλικού παρέμεινε επιλεκτι-

κή και περιορισμένη και οδήγησε κατ' επέκταση σε περιορισμένα και μη ικανοποιητικά συμπεράσματα». Αυτά λέγονται εκεί και να σκεφτεί κανείς ότι δε χρειάζονταν πάνω από πέντε λεπτά της ώρας για να δουν ότι δεν έχουν χρησιμοποιηθεί μόνον γαλλικά αρχεία, αλλά και, άφθονα μάλιστα, αγγλικά και ελληνικά (πρώτος τόμος, σ. 16 και 17).

Πιο αποκαλυπτικά –αργότερα θα καταλάβουμε γιατί– είναι όσα λέγονται στις σ. 46-47 του βιβλίου: «ο Κρεμμυδάς βλέπει τη “ναυτική έκρηξη του τέλους του 18ου αιώνα” και την ακμή του Μεσολογγίου και Γαλαξειδίου από τη μια και της Ύδρας και των Σπετσών από την άλλη, ως διάττοντες αστέρες που αφενός δεν είχαν καμία σχέση μεταξύ τους και αφετέρου παρήκμασαν μετά τη δεκαετία του 1830». Αυτά τα λέει ο Κρεμμυδάς· ευτυχώς όμως «η επεξεργασία του αρχαιακού υλικού από δυτικομεσογειακά και ανατολικομεσογειακά αρχεία [...] μας αποκάλυψε ακριβώς το αντίθετο». Μας αποκάλυψε δηλαδή ότι «η άνοδος του Μεσολογγίου και του Γαλαξειδίου, της Ύδρας και των Σπετσών ήταν τμήμα μιας ευρύτερης “ναυτικής έκρηξης” που είχε αρχίσει να διαφαίνεται από τα μέσα του 18ου αιώνα [...]» για να συνεχίσει («και μετά την ελληνική επανάσταση στον 19ο αιώνα».

Ασφαλώς θα περιμένει κανείς κάποιο τεκμήριο που «αποκάλυψε» «το ακριβώς αντίθετο»· αδίκως θα περιμένει, γιατί δεν παρατίθεται κανένα. Πρέπει να αρκεστούμε σε αυτό: το λέει η κ. Τζελίνα Χαρλαύτη. Μόνο που αυτά

μοιάζουν περισσότερο με λογικές ακροβασίες και καθόλου με επιστημονικό, ιστοριογραφικό λόγο.

Ανάλογη είναι η εντύπωση που αποκομίζει κανείς από τη συνέχεια (σ. 47-56), όπου η κ. Τζελίνα Χαρλαύτη αναλύει τις επτά «επιλογές/μεθοδολογικές προσεγγίσεις» που ακολουθεί το βιβλίο· κάτι σαν απαράβατες αρχές, δεδομένα, κατακτημένη γνώση πάνω στην οποία «πατάει» η ανάλυση του βιβλίου. Μία απ' αυτές: «αντιμετωπίζουμε τη Μεσόγειο ως μια ενιαία αγορά, πέρα από πολιτικά σύνορα». Γνωρίζουμε όμως καλά ότι αν μπόρεσε η Μεσόγειος να γίνει ενιαία αγορά μέσα στο 18ο αιώνα –και η απάντηση κοιτάζει προς αρνητική κατεύθυνση– είναι ζητούμενο της επιστημονικής έρευνας, είναι μια εκκρεμότητα και δεν μπορεί να θεωρείται «επιλογή». Εκτός αν με το «αγορά» εννοούμε απλώς ένα χώρο. Αγορά είναι άλλο πράγμα, για το οποίο η επιστημονική σκέψη αναζητεί απάντηση από την εποχή του Adam Smith ακόμη.

Η τρίτη «επιλογή» θεωρεί ως δεδομένη την «αγαστή συνεργασία των Ελλήνων με τις κρατικές κυριαρχίες στις οποίες ανήκαν», δηλαδή με τους Βενετούς και τους Οθωμανούς. Μάλιστα, η έρευνα πρόσφερε, λέει, στους ερευνητές μια από τις πιο ενδιαφέρουσες «αποκαλύψεις»: ότι εντόπισε «την οθωμανική ναυτιλιακή πολιτική του Σελίμ Γ' που απέβλεπε στη μεγέθυνση της οθωμανικής εμπορικής ναυτιλίας» και που παρείχε και μια σαφή οικονομική, πολιτική και κοινωνική υποστήριξη των Ελλήνων οθωμανών υπηκόων». Και, επομένως, «ανατρέπεται» η παλαιότερη επιχειρηματολογία.

Και εδώ τα ίδια: «ανατρέπουμε» χωρίς να αισθανόμαστε την ανάγκη να

προσκομίσουμε κάποιο ανατρεπτικό τεκμήριο! Ονοματίζουμε ναυτιλιακή –και αλλού εμπορική– πολιτική τα μέτρα του Σελίμ Γ' για τη χρήση της οθωμανικής σημαίας από τα ελληνικά καράβια, εφευρίσκουμε και στήριξη, ακόμη και κοινωνική (!) προς τους υπηκόους και μένουμε ήσυχοι ότι βρήκαμε την ιστορική αλήθεια ότι, δήθεν, ο Σελίμ Γ' «απέβλεπε στη μεγέθυνση της οθωμανικής εμπορικής ναυτιλίας». Στην πραγματικότητα, ο Σελίμ Γ' ενδιαφέρθηκε να υψώνουν τα ελληνικά καράβια την οθωμανική σημαία, τουλάχιστον όσο έπλεαν στις θάλασσες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με αυτό το μέτρο ο εν λόγω σουλτάνος επιχείρησε απλώς να αυξήσει τα έσοδα του κρατικού ταμείου, αφού είναι γνωστό ότι τη σημαία που ύψωναν τα καράβια που δεν ανήκαν σε κράτος, την αγόραζαν –υπήρχε μάλιστα και αγορά σημαίας, με διαφορετικές τιμές και παζάρια. Η συγκεκριμένη πολιτική, δηλαδή, ήταν σύμφωνη με τις φεουδαρχικού τύπου οικονομικές λογικές του οθωμανικού κράτους.

Άλλωστε, στο ίδιο το βιβλίο (σ. 131) λέγεται ότι η διαταγή του σουλτάνου προς τις τοπικές αρχές ήταν να μη δημιουργούν κανένα πρόσκομμα στα καράβια με οθωμανική σημαία, εφόσον έχουν πληρώσει τους τελωνειακούς δασμούς και τους λοιπούς φόρους. Αυτό, ως μου επιτραπεί να ισχυριστώ, δεν έχει καμία σχέση με μεταρρύθμιση της πολιτικής του οθωμανικού κράτους για το εξωτερικό εμπόριο. Μεταρρύθμιση μιας εμπορικής πολιτικής έχουμε όταν λαμβάνονται μέτρα υπέρ του εμπορεύματος, μείωση των τελωνειακών δασμών, για παράδειγμα, ή μέτρα για την προώθηση των εξαγωγών ή της αύξησης της παραγωγής εξαγωγί-

μου εμπορεύματος κ.λπ. Τέτοια μέτρα δεν υπάρχουν.

Στη σ. 52 λέγεται ότι «μετά τη δεκαετία του 1830» ήταν αλματώδης η ανάπτυξη της ελληνικής ιστιοφόρου ναυτιλίας που κυριάρχησε στο μεσογειακό και μαυροθαλασσίτικο εμπόριο στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Βέβαια, τεκμηρίωση δεν υπάρχει ούτε γι' αυτά τα λεγόμενα και, γι' αυτό, είναι πιο συνετό ο μελετητής της ελληνικής ναυτιλίας να μείνει στα γνωστά και πριν από την κυκλοφόρηση του βιβλίου που παρουσιάζω. Ότι δηλαδή από την τελευταία δεκαετία πριν από το 1821 η ελληνική ναυτιλία και το εμπόριο που έκανε είχαν νεκρώσει· η επανάσταση του 1821 έφερε και την καταστροφή πολλών καραβιών που έλαβαν μέρος στις ναυμαχίες και ότι για να αρχίσει να συνέρχεται από όλα αυτά φτάσαμε στη δεκαετία του 1850· όσο για κυριαρχία στο μεσογειακό και μαυροθαλασσίτικο εμπόριο στη διάρκεια του 19ου αιώνα, ως προς το πρώτο μισό του αιώνα κάτι τέτοιο είναι ανυπόστατο και ως προς το δεύτερο μισό είναι άγνωστο.

Σε παραδοξότητα πρέπει να αποδοθεί το «εύρημα» να διαιρεθεί ο θαλάσσιος χώρος του Αιγαίου· βόρειο, νότιο και κεντρικό, αλλά και ανατολικό και δυτικό (και αυτό σε ακόμη μικρότερα κομμάτια). Για να βρούμε, λέγεται, τα διάφορα μεταφορικά συστήματα. Έχουμε, λοιπόν, θαλάσσιες περιοχές, υποπεριοχές και διάφορα άλλα. Έτσι, η «Αμφιτρίτη» μάς είπε, για παράδειγμα, ότι «το βορειοανατολικό Αιγαίο εξάγει δημητριακά και η μισή ποσότητα δημητριακών προέρχεται από τα Ψάρα [...]» (σ. 76). Βέβαια, γνωρίζουμε ότι τεράστιες ποσότητες δημητριακών φορτώνονταν στην Ύδρα και σε άλλα ξερονήσια. Αυτά είναι γνωστά και

γνωρίζουμε και τον λόγο του γεγονότος –δεν περιμέναμε την «Αμφιτρίτη» να μας το πει! Η απορία όμως είναι η εξής: η «Αμφιτρίτη» τι νέο μας πρόσφερε. Πρέπει όμως να διευκρινίσω: με τη συγκεκριμένη βάση δεδομένων ή με το συγκεκριμένο ερευνητικό Πρόγραμμα δεν έχω τίποτε. Οι κατασκευαστές της και μελετητές της δεν θα 'πρεπε να έχουν καλύτερα και προσεκτικότερα μελετήσει για να μη μας παρουσιάζουν πασίγνωστα πράγματα για καινούργια; Και μάλιστα με πολλές τυμπανοκρουσίες;

Γίνεται στο βιβλίο πολύς λόγος για «μεταφορικά συστήματα», για «θαλάσσιες ζώνες», για «συνδεδεσιμότητα» με διπλανές περιοχές κ.λπ., χωρίς πουθενά να εξηγείται τι είναι, ας πούμε, «μεταφορικό σύστημα». Γιατί, αν εννοούμε το ίδιο πράγμα, γνωρίζουμε επίσης πολύ καλά ότι για το ελληνικό καράβι του 18ου αιώνα και έως το 1821 ως μεταφορικό σύστημα είχε επιλεγεί από το ίδιο το καράβι ότι δεν κατασκευαζόταν ως μεταφορικό μέσο γενικώς αλλά ως μεταφορικό μέσο του δικού του εμπορεύματος, ότι θα λειτουργούσε ως καράβι-έμπορος, δηλαδή, και ότι το όλο σύστημα λειτουργίας του –και το μεταφορικό– θα υπάκουε στους συμφωνημένους κανόνες του εταιρισμού· θα λειτουργούσαν, δηλαδή, συγχρόνως στην κίνηση του καραβιού δύο εταιρείες, αυτή του σώματος του καραβιού και αυτή του φορτίου.

Η συνέχεια είναι εξίσου παράδοξη· τώρα ο λόγος είναι για το Ιόνιο πέλαγος, το οποίο, ας σημειωθεί, δεν έχει κατατμηθεί σε θαλάσσιες περιοχές, υποπεριοχές, ζώνες και λοιπά. Στη σελίδα, λοιπόν, 77 διαβάζουμε ότι «διαμορφώθηκε ένα εξελισσόμενο αρχιπέλαγος τοπικών οικονομιών, ένας χώρος

που εμπεριέχει σχετικά ευημερούντες πυρήνες οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης, που τελικά αποδείχτηκε και το συγκριτικό πλεονέκτημα των Ελλήνων έναντι στους ανατολικομεσογειακούς και δυτικοευρωπαϊκούς ανταγωνιστές τους». Πλήθος οι ερωτήσεις και απορίες. Πότε όλα αυτά (και η συνέχεια στη σ. 80), στον 18ο αιώνα; Και ποιοι ήταν οι ανατολικομεσογειακοί ανταγωνιστές των Ελλήνων; Αλλά και κάτι άλλο, αλλιώςτικο· στη φράση που αντέγραψα ποιο είναι το υποκείμενο, που λέγαμε στο σχολείο; Είναι το «αρχιπέλαγος τοπικών οικονομιών»; Και, αν ναι, μπορεί ένα αρχιπέλαγος (με τις μύριες αρετές του) «να αποδειχτεί συγκριτικό πλεονέκτημα»;

Θα μείνω λίγο ακόμη σε αυτό το σημείο· και, γι' αυτό, αντιγράφω: «μέσα στο ναυτότοπο, η συνομάδωση ναυτιλιακών επιχειρήσεων και η ανάπτυξη επιχειρηματικών δικτύων ενίσχυσε την ανταγωνιστικότητα των οικογενειακών ναυτιλιακών επιχειρήσεων και επέφερε εσωτερικές και εξωτερικές οικονομίες κλίμακος, αποτέλεσμα των “οικονομιών εντοπιότητας” ή συσπείρωσης» (σ. 81). Εδώ, οφείλω να ομολογήσω αδυναμία να αντιληφθώ· εκτός μόνον ότι το «ενίσχυσε» και το «επέφερε» πρέπει να γίνουν «ενίσχυσαν» και «επέφεραν». Θέλω να ρωτήσω μόνον: αυτά, πότε; Στον 18ο αιώνα; Και πού; Στο Ιόνιο; – Για την αδυναμία του βιβλίου στη χρήση του χρόνου και του χώρου θα μιλήσουμε και πιο κάτω.

Ας δούμε τώρα πώς το Πρόγραμμα που μας έδωσε το βιβλίο ανέδειξε το Ιόνιο πέλαγος σε μια θάλασσα κατεξοχήν ναυτική-ναυτιλιακή σε όλο τον 18ο αιώνα· μάλιστα, να υπερέχει σε σύγκριση με το Αιγαίο. Στη σ. 296, το Διάγραμμα 7.2 μας δείχνει τις

«αναχωρήσεις ελληνικών πλοίων από το Ιόνιο, το ΒΑ Αιγαίο και το ΝΔ Αιγαίο, 1700-1821». Πρόκειται για ένα Διάγραμμα πολλαπλώς πονηρό –και απατηλό. Πρώτα πρώτα, γιατί δεν πρόκειται για τις «αναχωρήσεις», αλλά για «αριθμό εγγραφών» στη βάση δεδομένων. Κατόπιν, η κατάτμηση του Αιγαίου δεν επιτρέπει σύγκριση ενός πελάγους με άλλο πέλαγος, αλλά κάνει σύγκριση πελάγους με κομματάκια άλλου πελάγους. Τέλος, η γραμμή που παριστάνει τις αναχωρήσεις από το Ιόνιο υπερέχει σε όλο το χρονικό διάστημα των 120 χρόνων (1700-1821). Το σχόλιο λέει ότι «η περιοχή του Ιονίου παρουσιάζει έντονη ναυτιλιακή κίνηση που παρουσιάζει περιόδους έντασης κατά τα διαστήματα 1723-1724 [...]» (σ. 297). Αν διαβάζω σωστά το Διάγραμμα, η «ένταση» μεταφράζεται σε 14-15 πλεούμενα τον χρόνο.

Οι εγγραφές στην «Αμφιτρίτη» δεν μπορώ να ξέρω πόση ακρίβεια και πόση πληρότητα έχουν. Βλέπω όμως στο βιβλίο ότι μπορούν να δώσουν κάποιες χρήσιμες πληροφορίες που όμως οι συντάκτες των σχετικών άρθρων δεν μπορούν ή δεν θέλουν να διαβάσουν, ούτε να σχολιάσουν. Βλέπω, για παράδειγμα, στο Διάγραμμα 2.1 (σ. 116) τη γραμμή να κάμπτεται κατακόρυφα μετά το 1811· δεν βλέπω όμως να κάνει καμιά εντύπωση, ούτε να προκαλεί κάποιο σχόλιο, μολονότι ο χρόνος είναι ευαίσθητος, είναι παραμονές του 1821. Το ίδιο ισχύει και προκειμένου για τον Πίνακα 3.1 (σ. 132).

Υπάρχει όμως και ένας χάρτης, ο Χάρτης 7.8, στη σ. 299, όπου αποτυπώνεται, με μαύρες βούλες, ο κατά τις εγγραφές στην «Αμφιτρίτη» αριθμός αναχωρήσεων φορτωμένων πλοίων από το Ιόνιο –σε λίγο θα δούμε και την



έκταση του Ιονίου πελάγους. Ο ίδιος ο χάρτης δείχνει ότι στα περισσότερα από τα σημεία φόρτωσης η βούλα δείχνει λιγότερες από 20 φορτώσεις σε 120 χρόνια! Ούτε αυτό σχολιάζεται στο βιβλίο. Γι' αυτό ας μου επιτραπεί: πρόκειται για βάρκες που φόρτωναν σε κάποιο όρμο εμπόρευμα και το μετέφεραν σε κάποιο πλοίο, ξένο πολλές φορές, που ήταν αραγμένο σε κοντινό λιμάνι ή αρόδο περιμένοντας να συμπληρώσει το φορτίο του και να αναχωρήσει. Ή πρόκειται για βάρκες πάλι που μετέφεραν εμπόρευμα στον διπλανό όρμο. Ό,τι όμως και να ήταν, πρόκειται για κάτι ασήμαντο: ένα τέτοιο πλεούμενο ανά έξι χρόνια. Θα μπορούσε κανείς να σχολιάσει και κάπως αλλιώς, αν γνωρίζαμε τους χρόνους αναχώρησης αυτών των πλοιαρίων.

Υπάρχει όμως και μια απορία που δημιουργεί η ανάγνωση του ίδιου αυτού χάρτη: καλά η Πάτρα και το Μεσολόγγι και η Λιβαδειά Ιόνιο είναι; Και η Κόρινθος; Και η Κορώνη και η Καλαμάτα και η Νεάπολη Λακωνίας, δίπλα στη Μονεμβασιά και στις Σπέτσες; Και κάτι που είχα μάθει στο σχολείο, ότι υπήρχε ένα «Μυρτών πέλαγος» κάπου εκεί, λάθος ήταν ή μετακόμισε;

Την αναξιπιστία των εγγραφών στην «Αμφιτρίτη» μαρτυρεί ο Πίνακας 7.2 (σ. 311). Εκεί, ένα σχεδόν νεκρό λιμάνι σε όλο τον 18ο αιώνα εμφανίζεται να έχει τον μεγαλύτερο αριθμό αναχωρήσης ελληνικών πλοίων. Μεγαλύτερο όχι μόνον από την Ύδρα και από τις Σπέτσες αλλά από την Αλεξάνδρεια και από την Κωνσταντινούπολη, που ξαφνικά έγιναν Αιγαίο! Ακόμη μεγαλύτερη γίνεται η απορία με τη σκέψη: μα καλά, δεν τα είδε κανένας αυτά πριν δημοσιευτούν; Και αν «διαβάσουμε» τον Χάρτη 7.5 (σ. 212) και δούμε ότι

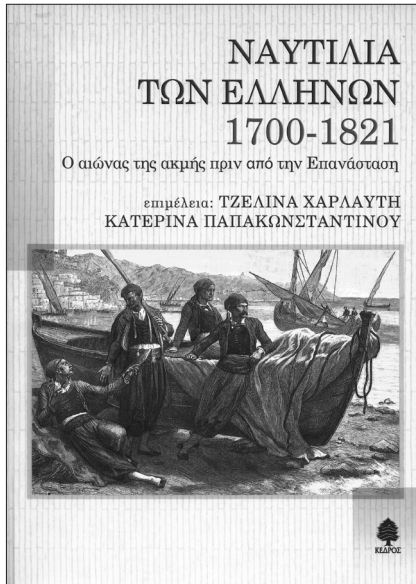
η μαύρη βούλα που αποτυπώνει τα 100 πλοία και αυτή για τα 400 πλοία έχουν το ίδιο πάχος, τότε μόνον άφωνοι μπορούμε να μείνουμε.

Παραπλανητικοί είναι και οι χρόνοι, οι διάρκειες δηλαδή του ταξιδιού (σ. 338 κ.ε.) γιατί δεν λαμβάνονται υπόψη όλοι οι παράγοντες του ταξιδιού. Ας πούμε, ο πεζοδρόμος του 18ου αιώνα, ένας άνθρωπος πολύ πιο κοντός από τον σημερινό, δεν μπορούσε να περπατήσει 8 χλμ. την ώρα.

Ένα άλλο ζήτημα, καίριο, είναι το ζήτημα της σχέσης του ιστορικού με τον χρόνο. Ο ιστορικός εργάζεται με κεντρικό του ερώτημα, δηλαδή κεντρικό του ερευνητικό –και ερμηνευτικό– εργαλείο, τον χρόνο και τον χώρο. Ας μείνουμε στον χρόνο. Αφορμή παίρνω, τυχαία, από μια φράση, ας πούμε στη σ. 348: «Στη διάρκεια του 18ου αιώνα [...]». Αυτή η φράση βρίσκεται παντού στο βιβλίο. Και διαπιστώνουμε παντού –η φράση είναι απλώς η συμπύκνωσή του– ότι ο «18ος αιώνας», τα 120 χρόνια δηλαδή έως την επανάσταση του 1821 –αυτός είναι ο χρόνος του βιβλίου– αντιμετωπίζεται ως ενιαίος χρόνος. Για το βιβλίο αυτό, το 1720 και το 1790 ή το 1810 είναι ίδιος χρόνος, είναι 18ος αιώνας. Ένας χρόνος με συνεχή και ομαλή εξέλιξη, με ανόδους και καθόδους εξαιτίας της πολιτικής συγκυρίας.

Γνωρίζουμε, εντούτοις, ότι ο 18ος αιώνας, αυτά τα πάνω-κάτω 120 χρόνια είναι ο κατεξοχήν αιώνας των τομών, των αλλαγών, των ανατροπών, των επαναστάσεων –αυτά δεν επιτρέπουν να θεωρούμε αυτή την περίοδο ως ισόπεδο χρόνο. Τα πρώτα 40-50 χρόνια θα μπορούσαν, ίσως, να θεωρηθούν πιο «ομαλά», πιο «ήρεμα», κυρίως για τον υπόδουλο ελληνισμό. Αλλά και

σ' αυτά οι ευρωπαϊκές αποικιοκρατικές χώρες ερευνούν για να καταλάβουν τις, ανταγωνιστικά μεταξύ τους, πιο συμφέρουσες θέσεις στις νέες αγορές, τις ανατολικομεσογειακές, δηλαδή τις οθωμανικές που οι ίδιες οργανώνουν. Για το δεύτερο τμήμα του αιώνα, τα δεδομένα είναι πολύ γνωστά σε όλους: κίνημα του Διαφωτισμού, Αμερικανική και Γαλλική Επανάσταση, ένταση και επέκταση των διεθνών ανταγωνισμών, έναρξη της Βιομηχανικής Επανάστασης. Παλινρόθωση ή Παλινορθώσεις.



Να θεωρείς ίδιο τον χρόνο 1700-1821 από το πρώτο έτος μέχρι το τελευταίο σημαίνει ότι δεν διαθέτεις μία από τις πιο σημαντικές ιδιότητες που διακρίνουν τον ιστορικό από τους άλλους, επιστήμονες και μη. Ο ιστορικός πρέπει να διαθέτει την ικανότητα να βρίσκεται στον χρόνο που μελετάει· όταν μελετάει τον 18ο αιώνα να μην τον μελετάει σαν να είναι ο 20ός· όταν μελετάει ένα θέμα στον χρόνο που οι

άνθρωποι μετακινούνταν με το γαϊδούρι, να μη θεωρεί ότι είναι το ίδιο με τον χρόνο όπου μετακινούνται με το αεροπλάνο. Αυτή η «εξομοίωση» των χρόνων είναι διάχυτη σε όλο το βιβλίο που παρουσιάζω. Πιο χαρακτηριστική είναι μια φράση που εντελώς στην τύχη αλίευσα· στη σ. 772-773: «Πιο συγκεκριμένα, ενώ παραμονές (προφανώς: στις παραμονές) του 1821 ο συνολικός στόλος των Ελλήνων συγκροτείται από χίλια περίπου μεγάλα φορτηγά πλοία [...]». Όταν αισθάνεσαι την ανάγκη να κάνεις τη διάκριση «φορτηγά» πλοία, σημαίνει ότι δεν γνωρίζεις πως στον 18ο αιώνα δεν υπήρχαν ούτε επιβατηγά, ούτε άλλα πλοία, γιατί δεν χρειάζονταν· σημαίνει ότι θεωρείς τον 18ο αιώνα ίδιον με τον 20ό και τον 21ο.

Θα με απασχολήσει για λίγο ακόμη ή ίδια φράση, στις σ. 772-773, γιατί θέτει ένα ζήτημα που είναι το κατεξοχήν μειονέκτημα του βιβλίου, αφού τινάζει στον αέρα όλες τις «ανατροπές, αμφισβητήσεις, νέες θεωρήσεις» κ.λπ. Διαβάζω: «Όπως αποδείξαμε σε αυτή τη μελέτη, οι μεγάλοι εμπορικοί στόλοι των Ελλήνων του 18ου αιώνα, μέχρι και τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα, είναι πρωτίστως εκείνοι του Ιονίου Πελάγους και ακολουθούν οι αιγαιοπελαγίτικοι. Πιο συγκεκριμένα, ενώ παραμονές του 1821 ο συνολικός στόλος των Ελλήνων συγκροτείται από χίλια περίπου μεγάλα φορτηγά πλοία [...] μόνο τα διακόσια πενήντα εξ αυτών ανήκουν στην Ύδρα, τις Σπέτσες και τα Ψάρα [...]».

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι με αριθμούς αναχώρησης πλοίων από λιμάνια επιχειρήθηκε η μεγάλη «ανατροπή» όλης αυτής της έρευνας, που εμφανίζεται στο βιβλίο σαν κάποια εφεύρεση που έσωσε την ανθρωπότητα! Εντούτοις, ούτε

«ανατροπή» έγινε όσων γνωρίζουμε, ούτε καν κάποια ανεπαίσθητη αλλαγή. Γιατί όλα τα δεδομένα που υπάρχουν στο βιβλίο και εμφανίζονται ως αριθμοί πλοίων σχηματίζουν εικόνα απατηλή. Είναι γνωστό ότι ο όγκος των αναχωρήσεων και αφίξεων πλοίων, η κίνηση ενός λιμανιού και κάθε σύγκριση λιμανιών ή και γεωγραφικών χώρων ποτέ δεν μετριέται με αριθμούς πλοίων· μετριέται μόνον με χωρητικότητες. Για παράδειγμα, στον Πίνακα 7.2 (σ. 311) ποιος μπορεί να μας βεβαιώσει ότι τα 205 πλοία που αναχώρησαν από τις Σπέτσες δεν είναι σε χωρητικότητα πολύ «περισσότερα» από τα 420 που αναχώρησαν από τον Βόλο; Το πιο εντυπωσιακό όμως είναι άλλο: οι μελετητές που δημοσίευσαν κείμενά τους στον τόμο δεν ασχολούνται πρώτη φορά με τη ναυτιλία. Είναι δυνατό να μη γνωρίζουν ότι η χωρητικότητα δείχνει την ισχύ ενός εμπορικού στόλου και τίποτε άλλο;

Δυστυχώς όμως –και λυπάμαι γι' αυτό– τα πράγματα είναι πολύ χειρότερα: ούτε στους αριθμούς πλοίων υπερέχει το Ιόνιο. Ας δούμε τους αριθμούς μέσα από το βιβλίο. Στον Πίνακα 9.3 (σ. 413 και 414) διαβάζουμε «αριθμούς πλοίων κατ' εκτίμηση): δεκαετία 1780-1789 το Ιόνιο είχε 321 πλοία, το Αιγαίο 335· δεκαετία 1800-1809 το Ιόνιο 295 πλοία, το Αιγαίο 509· δεκαετία 1810-1819 το Ιόνιο είχε 406 πλοία, το Αιγαίο 539· τέλος, στα 30 χρόνια 1750-1779 το Ιόνιο είχε 195 πλοία, το Αιγαίο 208. Και ενώ περιμένω να βρω έστω και έναν αριθμό –από το βιβλίο, το ξαναλέω– που να δείχνει την υπεροχή του Ιονίου, να τες και κάποιες χωρητικότητες (Πίνακας 9.4, σ. 416 και 417). Δεκαετία 1810-1819, Ιόνιο 50.750 τόνοι, Αιγαίο 67.375.

Όμως εδώ συμβαίνει κάτι παράξενο: ο υπολογισμός της χωρητικότητας είναι τεχνητός και αυθαίρετος: υπολόγισαν έναν μέσο όρο 125 τόνων ανά πλοίο. Γιατί και πώς, μην ψάχνουμε! Δεν υπάρχει. Τώρα, πώς προέκυψε το συμπέρασμα για υπεροχή του στόλου του Ιονίου και πού βρίσκεται η «ανατροπή» αδυνατώ να καταλάβω.

Μια και καμία «Αμφιτρίτη» και κανένα βιβλίο σαν αυτό που παρουσιάζω δεν μπόρεσε να μας πει τι ακριβώς συνέβη, ας μου επιτραπεί να το επιχειρήσω. Με δυο λόγια. Κάπου στο 1720 εμφανίστηκε ένας μικρός στόλος στο Μεσολόγγι αποτελούμενος από πλοία-ρια που διασφάλιζαν κυρίως τις μεταφορές κοντινών αποστάσεων· το ίδιο και στο Γαλαξείδι. Ο βίος αυτών των στολίσκων υπήρξε βραχύς· δεν έφτασε ή δεν ξεπέρασε τον μέσο όρο του 18ου αιώνα. Στον 18ο αιώνα και έως το 1821 μεγάλη εμπορική ναυτιλία στο Ιόνιο δεν είχαμε· ίσως, από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά.

Η συζήτηση για υπεροχή του στόλου του Ιονίου ή του Αιγαίου εκτός από αντιεπιστημονική είναι και ανόητη. Αν δεν μπόρεσα να μην εμπλακώ σ' αυτήν, είναι γιατί στο βιβλίο γίνεται λόγος για «ανατροπή» των λεγομένων σε όλη την προηγούμενη βιβλιογραφία, από τον Παπαρρηγόπουλο έως την αφεντιά μου. Και δεν θα συνεχίσω, γιατί και οι άλλες «ανατροπές» που προσφέρει αυτό το βιβλίο (8 συνολικά) έχουν την ίδια ή ανάλογη αξία. Παρεμπιπτόντως μόνον να σημειώσω ότι η φράση που μου αποδίδεται στη σ. 782 του βιβλίου δεν υπάρχει στη σ. 20 του τόμου 2 της δικής μου *Ελληνικής ναυτιλίας (1776-1835)*.

Γενικά: Εμφανίστηκε ένα βιβλίο 887 σελίδων με πολλές φιλοδοξίες που

εξαγγέλλονται στην Εισαγωγή (σ. 13-35). Πρόκειται για συλλογικό τόμο, ο οποίος έχει για πηγή τις εγγραφές στο Πρόγραμμα – βάση δεδομένων του Ιονίου Πανεπιστημίου με την ονομασία «Αμφιτρίτη». Θα περίμενε κανείς ότι η μεγάλη φιλοδοξία του θηριώδους τόμου θα ήταν να καλύψει κενά που άφησαν στις γνώσεις μας προηγούμενες έρευνες για την ελληνική ναυτιλία στον 18ο αιώνα και έως το 1821 και, ενδεχομένως, να υποδείξει ημαρτημένα αυτών των προηγούμενων ερευνών.

Δυστυχώς, τα ερωτήματα που έθεσε το βιβλίο δεν συνάδουν, καθόλου μάλιστα, με αυτά. Κενά στην έρευνα υπάρχουν κενά στις γνώσεις μας σχετικά με το θέμα που απασχολεί το βιβλίο υπάρχουν. Ας πω κάτι, ενδεικτικά μόνον: η λειτουργία των ναυπηγείων στον κατακτημένο ελληνικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα έως το 1821. Αυτό δεν έχει περάσει καν στο σκεπτικό του βιβλίου.

Διέκρινα δύο μεγάλες φιλοδοξίες-στόχους σ' αυτό το βιβλίο: να θεωρήσουμε ότι οι προηγούμενοι μελετητές

του θέματος έχουν κάνει λάθος και κυρίως να αναδείξουμε την υπεροχή του εμπορικού στόλου του Ιονίου πελάγους έναντι αυτού του Αιγαίου. Αντιεπισημονικά ερωτήματα και τα δύο. Η εκκίνηση, μάλιστα, θεωρεί ως δεδομένα πραγματικά ζητούμενα της επιστημονικής έρευνας. Για να επιτύχει τους στόχους του, το βιβλίο χρησιμοποιεί παραπλανητικά στοιχεία ή στοιχεία που χρησιμοποιούνται με παραπλανητικό τρόπο. Γίνονται, στο βιβλίο αυτό, πλήθος από αυθαίρετες παρεμβάσεις στον χώρο και στον χρόνο και από λογικές ακροβασίες. Καμιά φροντίδα δεν βρίσκει κανείς για κείμενα σε σωστά –ει δυνατόν και ωραία– ελληνικά. Κρίμα. Απαιτήθηκαν κόπος, χρόνος, χρήμα. Χωρίς καμία, ούτε την παραμικρή, νέα γνώση.

Το πλοίο η «Αμφιτρίτη», στο παρθενικό του ταξίδι, από αδεξιότητα του καπετάνιου έπεσε σε βράχο και τσακίστηκε.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ

